Бекиров Джафер. НЕСИЛЛЕРДЕН НЕСИЛЛЕРГЕ МИРАС

ЫШЫКЪ ТАНЪГЪАДЖЕ СЁНМЕЙ ЭДИ

Оджа ве эким зенаатыны кутьмеге джесарет эткен инсан дюньяда энъ зарур, энъ месюлиетли, энъ мешакьатлы вазифени озь узерине ала, демектир. Бизлер бир де бир джиддий иш япкъанда бираз янъылгъан киби олсакъ озюмизни, янъылмагъан — бир Аллаһтыр, деп теселлендирмеге тырышамыз. Лякин оджалыкъ ве экимлик зенаатларыны куткен инсанларгъа ич де янъылмакъ олмай, олар азачыкъ тайпынсалар озьлерини бир заман теселлендирип оламазлар. Оларнынъ хатасыны бу дюньяда тюзетмекнинъ чареси олмаз.

Оджаларымыз ве экимлеримиз даима бойле месюлиет къаршысындадырлар. Бу зенаатларны кутьмеге бельсенген инсанлар озь вазифелерини намуснен эда этмек ичюн чокъ окъумакь, чокъ чалышмакъ, метанетли, чыдамлы олмакъ керек экенини пек яхшы билелер.

Джафер оджа да та яшлыгъындан иште бойле джесюрликни талап эткен, гъает муреккеп зенаатны кутьмеге азыр мутехассыслардан бири эди. Шимди Акъмесджиттеки Къырым муэндислик ве педагогика университетининъ къырымтатар ве тюрк эдебияты, Вернадский адына Таврия миллий университетининъ къырымтатар эдебияты кафедраларынынъ оджаларындан тартып, бутюн Ватанымызнынъ чешит кошелеринде чалышкъан оджаларымыз Джафер оджаны, онынъ фаалиетини мемнюниетлик ве хошнутлыкънен хатырлайлар. Олар Джафер оджа ве онынъ месюлиетли ишинен багълы гъает меракълы вакъиаларны анъмагъа тутуналар.

Джафер оджанынъ сабыкъ талебеси, шимди Кефе дживарындаки 15 санлы I-III басамакълы умумтасиль мектепнинъ юкъары сыныфларында къырымтатар тили ве эдебияты дерслерини алып баргъан Наиле Ганиева Ташкенттеки Низамий адына институтда окъугъанда анда окъув ишлери мудири оларакъ халкъ агъыз яратыджылыгъы дерслерини алып баргъан оджасы акъкъында шойле дей: «Джафер оджа биринджи кере бизим аудиториягъа киреркен, бир чокъ дигер оджалар киби онынъ дерслери энъ эсаслысы экени, онъа айрыджа дикъкъат айырмакь зарурлыгъы ве бир де бир талебе дерс къалдыргъан киби олса, оны къатты джезалайджагъы акъкъында бир сёзчик биле сёйлемеди. Бизлерни институткъа кирювимизнен хайырлады ве ялынъыз аля ишаретлернен окъумамызгъа тилекдеш олгъаныны бильдирди.

Окъувымыз девамында, ялынъыз мен дегиль де, бутюн группамыз оджамызнынъ зийреклигине, зеинининъ кескинлигине, телефюзинининъ тюзгюнлигине шашып къала эдик. Пек чокъ манелерни, чынъларны эзберден, гъает гузель аенкнен сёйлей эди. Хусусан, тезайтымларнынъ сёзлерини дане-дане, анълайышлы ве пек тез сёйлей эди.

Сонъундан бизлерге «Эдиге», «Чорабатыр», «Таирнен Зоре», «Къапланды батыр», «Къозукурпеч» ве дигер дестанлар акъкъында икяе эткенде бизлер масалар башында, онъа кедер этмектен къыбырдамагъа биле кьоркъа эдик. О дестанлар бизим къафамызгъа, юрегимизге насыл синъип кьалгъан олсалар, шимди талебелеримизге ойпе такъдим этмеге тырышамыз. Демек, къыйметли оджамыз Джафер Бекировнынъ хатырасы ве иши бизимле бераберликте яшамакъта».

«Энди чокъ йыллардыр ки, бизим ичюн даима къайгъыргъан, ёл косьтерген, алчакъгонъюлли, сёзюни кечирмеге бильген оджамыз янымызда ёкь. Лякин бизлер оны бир заман унутмаймыз. Бизлер озь зенаатымызны тыпкъы онынъ киби девам этмеге тырышамыз», — дей Вернадский адына Таврия миллий университети къырымтатар болюгининъ башы, доцент Шевкет Юнусов.

Джафер Бекиров 1933 сенеси июнь 9-да Куйбышев районындаки Къаралез коюнде догъды. Сюргюнлик девиринде Озьбекистаннынъ Ташкент виляетине тюштилер. Баяутта сонъра исе Чырчыкъта яшадылар. Анда орта мектепни, 1955-1960 сенелери исе Ташкенттеки Низамий адына институтнынъ филология болюгини рус тилинде битирди. Янъы Ер шеэр мектеплеринде оджа, сонъра окъув ишлери мудири вазифелеринде чалышты.

Эпимизге белли ки, 1968 сенеси Ташкенттеки Низамий адына девлет педагогика институты янында къырымтатар тили ее эдебияты болюги ачылды. Озюнинъ тилини, эдебиятыны джан-гонъюльден севген, темелли огренмеге истеген яш мутехассыс Джафер оджа анда барып чалышмагъа арекет этти. Арадан чокъ кечмей онынъ истеги ерине кельди. Шу институтта уйкен оджа олып чалышып башлады. 1970 сенесинден исе институтта окъув ишлери болюгининъ мудири вазифесине авуштырылды. 1981 сенеси къырымтатар тили ве эдебияты кафедрасынынъ доценти, сонъра мудири, рус ве къырымтатар филология болюги деканынынъ муавини вазифелеринде хызмет этти.

Озюнинъ оджалыкъ фаалиети девиринде къырымтатар агъыз яратыджылыгъыны гъает терен менимсемеге тырышкъан Джафер

Бекиров бу саада озю де чокъ ильмий ишлер япмагъа наиль олды. 50-ден зияде ильмий макъале язды ве оларны матбуатта чыкъарды.

Низамий адына институтта болюк ачылгъанда фольклорны огренюв дерси программагъа кирсетильген эди.Джафер оджа бу ишке айрыджа бир джиддийликнен янашты. Дерслик язув ишинен огъраштьі. 1975 сенеси онынъ «Татар фольклоры» адына китабы дюнья юзю корьди. Дерслик эсасен эки болюктен ибарет эди. Биринджиси назарий курс, экинджиси исе хрестоматия болюгидир.

Бизге белли ки, халкъ агъыз бедий иджады эсерлерининъ несиллерден-несиллерге кечмесининъ эмиети буюктир. Буларнынъ нумюнелерине XVII асырнынъ Джанмухаммед, Ашыкъ Умер киби бир сыра классиклеримизнинъ эсерлеринде расткелине. Лякин бунъа бакъмадан бизде фольклор эсерлерини ильмий эсаста топлав иши ёлуна къоюлгъаны ёкъ эди. Шунынъ ичюн де Джафер оджа бу ишнен мешгъуль оларкен, бир чокъ зорлукъларгъа огърады. Китапкъа эсасен дженктен эвель нешир олунгъан фольклор джыйынтыкъларындан, меджмуалардан, «Ленин байрагъы» газетасындан алынгъан фольклор эсерлери кирсетильди.

Арадан йылларнынъ кечмесинен Джафер оджа бу китап узеринде къайтадан джиддий чалышты. Дерсликнинъ мундериджесини толдурмагъа тырышты. Китаптаки «Эфсанелер», «Дестанлар», «Халкъ йырлары», «Масаллар» киби болюклер кенишлетильди, зенгинлештирильди. Китапнынъ ады да «Татар фольклоры» дегиль де «Къырымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъы» деп адландырылды. Бу китапны текмиллев, зенгинлештирюв ишинде оджагъа буюк языджымыз Шамиль Алядин ярдымда булунды.

Джафер оджа булардан эвель зенаатдашы, озюнен берабер чалышкъан теджрибели оджа Абдулла Балич, белли языджы ве тенкъытчы Абдулла Дерменджи иле берабер «Эдебият хрестоматиясы»ны язгъан ве 1971 сенеси онъа дюнья юзю косьтерген эдилер.

Бу китапкъа эсасен эдебиятымызгъа 1930 сенелеринедже кельген ве эсерлери — онынъ хазинесинден ер алгъан языджыларымыз ве шаирлеримизнинъ къыскъадан терджимеиаллары ве фаалиетлеринден нумюнелер кирсетильгендир.

Джыйынтыкъ эсасен XVII асырнынъ классиклеринден Ашыкъ Умер, Джанмухаммед кибилеринен башлана. Лякин сонъундан невбет бозула. Девир талабы адларыны анъмакь ясакъ олунгъан буюк мутефеккеримиз, муневеримиз, биринджи романджымыз Исмаил Гаспринский ве дигерлери

косьтерильмей.

Лякин тертип этиджилер бу муреккеп ве хайырлы ишнинъ чаресини тапкъанлар. Китапкъа язылгъан «Кириш сёзю»нде эр бир девирнинъ иджаткярына айрыджа-айрыджа токъталып кечиле. Меселеге бойле янашув нетиджесинде Гаспринский киби буюк инсанларнынъ иджады ве шахсиети баягъы ачыкъ тасвирлениле.

Китапны тертип этиджилер «Кириш сёзю»ни шойле сёзлернен екюнлейлер. «Окъув китабынынъ бу джылтына, аджими мусааде эткенине коре, эдебиятымызгъа 1936-нджы йылгъадже кирип, эсерелери эдебият тарихымызда озюне ер алгъан языджыларны ве оларнынъ базы эсерлерини къоя бильдик, китапнынъ сонъунда оларнынъ иджады хусусында, чешит йылларда язылгъан тенкъидий макъалелер ве рецензияларнынъ библиографик делиллерини беремиз. Языджыларнынъ иджадыны огренювде бу делиллер эм оджаларгъа, эм телебелерге белли дередже ярдым этер».

Олар шубесиз, акълы эдилер. Бу салмакълы китаптан кениш файдалангъан талебелер ве оджалар вакъты иле, «Эдебият хрестоматиясы»нынъ экинджи китабыны, яни девамыны сабырсызлыкънен бекледилер. Лякин теэссюфлер олсун ки, истеклерине наиль оламадылар.

Джафер оджа бутюн барлыгъынен халкъ агъыз яратыджылыгъыны темелинден огренмеге ве бу саада джиддий ишлер япмагъа сарылгъан эди. Чокъкъа бармай Ташкентте, Гъафур Гъулам адына эдебият ве санат нешриятында оджанынъ «Де- станлар» китабы нешир олунды.

Онъа докъуз халкъ дестаны кирсетильди. Олар мевзу ве гъаелерине коре экиге: яни къараманий ве ичтимаий-турмуш дестанларына болюнелер. «Эдиге», «Чорабатыр», «Кёр огълу» киби къараманий дестанлар китапнынъ башында такъдим олуналар. Бу дестанларда халкъ ичинден чыкъкъан батырлар укюмдарларгъа къаршы амансыз курешелер. Яни халкънынъ азатлыкъ акъкъындаки арзу-истеклерини, умютлерини анълагъан алда иш туталар.

Ичтимаий-турмуш дестанларында исе баш къараманлар — йигит ве къызнынъ саф севгиси, мукъаддес дуйгъулары ве булар ичюн чеккен джефалары, энъ эсасы ич бир шейге бакъмай, сонъ нефесине къадар озь гъаелерине садыкъ къалгъанлары бедиий суретте тасвир олуна.

Демек, оджа ильмий ишнен огърашув саасында да баягъы джиддий ишлер япмагъа наиль олды. Озь зенааты боюнджа да юксек басамакъкъа

котерильди. Доцент, маариф аляджысы, къырымтатар тили ве эдебияты болюгининъ мудири... Къыскъасы, озю чалышкъан буюк дергяхнынъ энъ бильгили, тедбиркяр, урьметли оджаларындан бири оларакъ таныльды.

Лякин бутюн буларгъа бакъмадан 1990 сенеси сюргюнликтен ана-Ватанымыз Къырымгъа ёл алгъан джефакяр халкъымызнынъ сафына къошулды. Эм Ватангъа ялынъыз озь къорантасыны дегиль де, къырымтатар тили ве эдебияты болюгини де авуштырмагъа арекет этти. Бу муим ишнинъ тюбюнден мувафакъиетнен чыкъаркен, Акъмесджит девлет университетинде филология факультети деканынынъ муавини, къырымтатар эдебияты болюгининъ мудири оларакъ чалышып башлады.

Ана-Ватанымыз Къырымгъа кельген ильк йылларда китап язув, чыкъарув иши гъает зор олгъанына бакъмадан оджа 1993 сенеси Акъмесджиттеки «Таврия» бедиий эдебият нешриятында «Бала фольклоры», 1998 сенеси исе «Къырымтатар бала эдебиятынынъ хрестоматиясы» адына китапларны чыкъармагъа наиль олды.

Джыйынтыкъкъа XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башындан бизим куньлеримизгедже бала эдебиятына хызмет эткен Асан Чергеев, Усеин Шамиль Тохтаргъазы, Амди Гирайбай, Зиядин Джавтобели, Эюп Дерменджи, Ибраим Бахшыш ве дженктен сонъ иджат эткен 40-тан зияде язылджы ве шаирлеримизнинъ эсерлеринден нумюнелер кирсетильгендир. Яни бу джыйынтыкъ къырымтатар бала эдебияты фени боюнджа окъулгъан лекциялар муджиби тизильген программа эсасында тертип олунды. Демек, мектеп ве институт талебелери ве оджалары ичюн онынъ эмиети гъает буюктир.

Бу терен бильгили ве тедбиркяр оджа, къырымтатар фольклорны ве бала эдебиятынынъ тедкъикъатчысы, эллиге якъын ильмий макъале, секиз дерслик ве дерслик къулланмаларнынъ муэллифи Джафер Бекиров 1998 сенеси июль 7-де агъыр хасталыкътан ана-Ветанымыз Къырымда вефат этти.

Сабыкъ риазият оджапчеси Шевкъие Ильясова озюнинъ омюр аркъадашы Джафер оджаны буюк сайгъы ве ихтирамнен шойле анъа:

— Мен де озь зенаатымнынъ саиби олмакъ ичюн чокъ окъуй, чалыша, тырыша эдим. Лякин бу саада Джаферге етмекнинъ чареси олмай эди. Онъа къыскъадан айткъанда бир гедже куньдюзнинъ 24 саат олувы азлыкъ эте эди.

Чокъ куньлер чалышкъан одасында ышыкъ танъгъадже сёнмей эди. Лякин бойле чалышкъанына бакъмадан, балаларымызнынъ тербие меселесине де айрыджа дикъкъат айыра эди.

Раатлыкъ куньлеринде акъшамлары бутюн къорантамыз иле шеэрнинъ истирахат багъчаларына кезинтиге чыкъмагъа, бизлерге дюльбер манзаралы ерлерни косьтермеге пек севе эди»...

Бу эмексевер къорантанынъ уйкен къызлары Гульсина Акъмесджит шеэриндеки мектепте химия дерси алып бара, яни шимди баба зенаатыны кутьмекте. Кендже къызлары Мелиха адлиеджи. Огълу Рустем исе алий дереджели къуруджы - иш адамыдыр. О озюнинъ иштиракинен къурулгъан ярыкъ, кениш дюльбер эвлерде хошнут олып яшагъан инсанларны корьгенде юректен къувана. Озюнинъ хайырлы ишине даа да джиддий бериле.

У. Эдемова,
Украина миллий язычылары
бирлигининъ азасы

КЪЫРЫМТАТАР БАЛА ФОЛЬКЛОРЫ

Дюнья узеринде яшагъан эр бир халкънынъ зенгин медений эдебий мирасы олгъаны киби, къырымтатарларнынъ да асырлар девамында яратып, бутюн рухий байлыкъларыны тасвирлеп, несильден-несильге кечип, алтын хазинесинден ер алгъан халкъ агъыз яратыджылыгъы бардыр. Асырларнынъ семереси олгъан къырымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъында зенгин, юксек бедиийликке малик олгъан пишкин эсерлер чешит жанрда бизге мирас оларакъ къалды.

Бу эсерлерде халкъ озюнинъ тюшюндже-фикирлерини, кечмишнинъ агъыр куньлерини, эзиетчилерге къаршы нефретини бильдирип кельди. Бунынънен берабер фольклор эсерлеринде халкъымызнынъ къальбинде олгъан битмез-тюкенмез арзу-истеклери, сербест аяткъа ынтылувы, келеджекке ишанч дуйгъулары тасвирлене. Халкъ агъыз яратыджылыгъы эсерлеринде къараманлар эр вакъыт адалет, догърулыкъ ве факъыр-фукъаренинъ менфааты ичюн укюмран сыныфларгъа къаршы джесаретли куреш алып бара.

Фольклор эсерлери къараманларынынъ япкъан алидженап ишлери, кучь-къудрети, олардаки виждан паклиги — эписи халкъкъа хызмет этип келе. Инсанлар ичюн бу къыйметли эсерлернинъ тарихий, тербиевий эмиети гъает буюктир. Чюнки халкъ энъ къадим заманлардан яш несильни тербиелевде бедиий сёзнинъ кучь-къудретине ишанып кельгендир.

Халкъ агъыз яратыджылыгъыны яхшы бильгенлерден бири Максим Горький «... сёз санатыны башлайыджы — фольклордыр», деген эди. Даа язувнынъ-сызувнынъ не экенини бильмеген халкъ аджайип, юксек бедиийликке малик олгъан эсерлер яраткъан. Бедиий сёзнен инсанлар бутюн яраткъан медений, эдебий зенгинликлерини эбедийлештиргенлер. Шунынъ ичюн де, халкъ агъыз яратыджылыгъы эсерлеринде бедиий сёзнинъ тесири буюктир. Бу акъта мешур педагоглар, алимлер, языджылар, фольклорджылар къыйметли фикирлер айткъан ве язгъан эдилер. Меселя, Бекир Чобан-заде, Керим Джаманакълы, Басыр Гъафаров кибилернинъ фольклор-масалларнынъ тербиевий эмиети ве оларнынъ педагогик тесири акъкъында айткъанлары бу куньде озь эмиетини джоймадылар. Бу алим ве языджыларнынъ фикирлери эр бир халкънынъ агъыз яратыджылыгъы эсерлерининъ буюк тербиевий эмиетке малик олгъаныны тасдикълай. К.Д. Ушинский масаллар акъкъында шойле язгъан эди: «Халкъ педагогикасынынъ бу биринджи ве аджайип арекетлеридир». Акъикъатен де

«яхшы икяе этильген масал - бу медений тербиенинъ башыдыр».

Кичкенелер ичюн айванлар акъкъындаки масаллар эр вакъыт меракълы олалар. Къырымтатар масал хазинесинде бойле масаллар пек чокътыр.

В.А. Сухомлинский юкъарыда айтылгъан фикирлерни девам этерек, масалларнынъ балаларгъа тесирини, оларнынъ тербиевий эмиетине юксек къыймет кескенини, шойле тасвирлеген эди: «Гъаевий тербиенинъ башлангъыч девири масалнынъ ярдымынен башлай. Балалар гъаени тек ачыкъ образларда берильгенде яхшы анълайлар. Масал — Ватангъа севги ашлагъан зенгин ве ич бир шейнен денъиштирмеге мумкюн олмагъан менбаадыр. Масалнынъ ватанперверлик гъаеси мундериджесининъ терениндедир. Халкъ яраткъан ве бинъ йыллар яшагъан масалларнынъ образлары балагъа эмекдар халкънынъ къудретли иджадий рухуны, аяткъа бакъышыны, юксек арзуларыны, ынтылышларыны еткизе. Масал тувгъан топракъкъа севги ашлагъанынынъ баш себеби — оны халкъ яраткъанындадыр».

Масаллар бу саада айрыджа эмиетке маликтирлер. Чюнки масал айткъан буюклер балагъа олар кичкене олгъанда икяе этип башлайлар. Балаларнынъ дикъкъатыны яхшылыкъкъа, дюльбер образларгъа, аджайип манзараларгъа джельп этелер. Балаларнынъ анъында, юреклеринде инсанларнынъ зайыфлыгъына, азапларына, бахтсызлыкъларына мерамет дуйгъуларыны догъура, оларны акъикъий ватанперверлик, инсанперверлик рухунда тербиелемеге ярдым эте.

Балалар ичюн яратылгъан йырларнынъ да тесири гъает къыйметлидир. Ананынъ бала бешигини тепрендиргенде назик, буюк севги ве аэнкли сеснен айткъан «Айнени»си кичкенелерге айрыджа дуйгъулар ашлай. Бала дюньягъа келип, энди давушны анъламагъа башлагъанда ананынъ айненисини юректен динълей, буюкъа. Аналарнынъ юрегинден инджи киби тёкюльген бу аэнкли йырлар балагъа ана сютюнен кире. Балалар ананынъ айненисине ойле алышалар ки, онынъ догъмуш сесини эшитмегендже козьлерине юкъу кирмей. Айнени йыры ана, къартана тарафындан айтыла ве биринджи иджраджылары да озьлери олалар. Халкъ агъыз яратыджылыгъында кичкенелер ичюн яратылгъан йырларнынъ бутюн хусусиетлери — мундериджеси, тили, образлары оларнынъ яшайышынен, анъынен, дуйгъуларынен багълы ола. Олар кичкенелерге терен тесир этелер.

Фольклорнынъ балаларнен сыкъы суретте багълы олгъан башкъа жанры — тапмаджалардыр. Бу жанр балаларнынъ тюшюндже ве фикирлерининъ теренлешмесине, азырджеваплыкъ къабилиетининъ юксельмесине буюк

ярдым эте.

Тапмаджалар балаларны этрафтаки табиат дюльберликлеринен, олып кечкен адиселернен, тюрлю айванлар, фен, техниканен ве башкъа шейлернен таныш этелер.

Оюн вакъытында айтылгъан фольклор эсерлери — сайылар, тезайтымлар исе балаларгъа тильни огренмеге, зенгинлештирмеге ярдым этелер.

Балалар оськен сайын халкъ агъыз яратыджылыгъынынъ зенгинлигини ис эте, этрафтан алгъан тасавурыны кенишлете. Бу ишни япувда оларгъа фольклор эсерлеринден масаллар, ибретли сёзлер, тапмаджалар, йырлар ярдым этелер. Балалар, эльбетте, башта масалларнынъ аджайип, тылсымлы образларынен таныш олалар. Оларнынъ лакъырды эткен тилинен меракълана. Кичкенелерни дюль-дюль атларнынъ, чешит ренкли дюльбер къушларнынъ аяты, дев юрекли батырларнынъ япкъан ишлери меракъландыра.

Оларнынъ бильгиси эп кенишлей, йылдан-йылгъа теренлеше. Айнениден башлап, кичкенелер ичюн яратылгъан халкъ агъыз яратыджылыгъынен таныша ве бу эсерлер оларгъа энъ къыйметли чизгилерни ашлай. Эльбетте, яш несильни тербиелев меселеси омюр бою девам эте, онынъ шекиллери, ёллары кеништир. Энъ эвеля, кичкенелер ичюн яратылгъан айненилер, масаллар, йырлар, тапмаджалар бала тербиесинде энъ муим ер тута ве айны заманда энъ къыйметли менбаадыр.

Балалар ичюн махсус яратылгъан ве асырлар девамында сакъланылып келинген бала фольклоры яш несильнинъ тербиесинде буюк роль ойнады, эм озь эмиетини бир вакъыт эксильтмеди.

Къырымтатар фольклоршынаслыгъынынъ айырылмаз болюги олгъан бала фольклоры чокъ себеплерден толайы аля бу куньгедже кереги киби топланылмады ве огренильмеди.

Эльбет, бу саада бир сыра ишлер япылдылар. Лякин олар бугуньки талапкъа джевап бермектен бир тамам махрумлар.

БЕШИК ЙЫРЛАРЫ

Бешик йырлары балалар ичюн яратылгъан лирик эсерлердир. Къырымтатар халкъ агъыз ярытыджылыгъында бала фольклорынынъ бу жанры базы йыр джыйынтыкъларындан ер алса да, тедкъикъ этюв ишлери гъает заиф алдадыр.

Бешик йырлары тюркий халкъларнынъ фольклорында чешит тюрлю адландырылалар. Озьбек халкъ фольклорында — «алла», азербайджанларда — «лайла», къазантатарларында — «элли», «белли», къаракъалпакъларда — «хейя», къырымтатарларында исе — «айнени» дениле. Айнениде ананынъ баласына, къартананынъ торунына олгъан атешли севгиси, юрегинде къайнап-ашкъан энъ нефис, назик дуйгъулары беян этиле. Бунынъне бирге баласына олгъан истеги, арзулары — тасавуры беян олуна:

Меним улым батыр
Чапып келеятыр,
Алты къоян, беш тавке
Алып келиятыр (Айнени).

Къыз балагъа айтылгъан айнениининъ сёзлери, истенильген тилеклери, огълан балагъа айтылгъанындан бам-башкъа ола.

Меним къызым оседжек, айнени,
Гуль багъчада гезеджек, айнени.
Ай-я, ай-я, ай! Ай-я, ай-я, ай!

Аиледе огълан баланынъ дюньягъа келюви ана-баба ичюн буюк бахт сайылгъан. Чюнки къартлар «къыз эвде мусафир, о къоджагъа чыкъкъан сонъ эвден кете, озюне башкъа къоранта ярата», дейлер. Ана огълунынъ бешигини тепрендиргенде айнени айтыр экен, озюнинъ ич дуйгъуларыны шойле бильдире:

Огълунъ олса бир бахыттыр, айнени,
Къартайгъанда таякътыр, айнени.
Пенджереге къапакътыр, айнени.
Къаранлыкъта чыракътыр, айнени.
Ай-я, ай-я, ай.
Юкъла, балам сен.

Ана-баба келеджекте озюнинъ бутюн аяты баласынен багълы оладжагъыны, тек огълу оларнынъ агъырыны енгиллештиреджегини бедиий суретте беян эте ве озь ич дюньясыны ачаракъ, онъа олгъан ольчюсиз аналыкъ севгисини бильдире. Адет узьре, «Айнени»ни баланынъ анасы я да къартанасы айта, амма о ким тарафындан яратылгъаныны, иджра этильгенини бильмек къыйындыр.

Къырымтатар бешик йырларынынъ арасында тек къартаналар тарафындан иджра этильгенлерине де расткелине. Меселя, 1935с. Я. Шерфединов тарафындан Мен-Саре адлы къадындан язып алынгъан «Шимди аненъ келеджек» йырыны алмакъ мумкюн:

Шимди аненъ келеджек, айнени.
Бешигинъе къояджакъ, айнени.
Юкъла, балачыгъым, юкъла, айнени,
Юм козюнъни, гульчигим, айнени.

Йырнынъ мундериджесинден корюне ки, онынъ иджраджысы къартана, я да махсус баланы тербиелев ичюн теклиф этильген къадындыр.

Бешик йырларында халкънынъ агъыр яшайышы да тасвирлене:

Къазан къайнар, къашыкъ ёкъ, айнени,
Бала агълар, бешик ёкъ, айнени.

Яшайышлары агъыр олгъан ана-баба огълан баланынъ осюп буюген сонъ къорантагъа ярдым этеджеги акъкъында йырлай, тюшюнджелерини, умютлерини эвлятларынен багълайлар.

«Айнени» йырыны башкъа йырлардан айыргъан бу хусусиетлери дегильдир.

Оларнынъ базылары «ай-я, ай-я, айнени» мисрасындан башлай ве бейитнинъ сонъунда «Ай-я, ай-я, ай-я ай» багъламасы эки кере текрарлана:

Ай-я, ай-я, айнени,
Ай-я, ай-я, айнени,
Осюп буюсин беби, айнени
Ай-я, ай-я , ай-я ай!
Ай-я, ай-я, ай-я ай!

БАЛА ЙЫРЛАРЫ

Къырымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъында йырлар энъ кениш даркъалгъан ве ильмий джеэттен баягъы ишленген жанр сайыла. Лякин базы себеплерден толайы бала йырларына бизде чокъ дикъкъат айырылмады, Йигирминджи йылларнынъ сонъунда бала йырларындан тертип этильген эки джыйынтыкъ нешир этильди. 1926 сенеси З. Бахаревич ве А. Одабаш тарафындан нешир этильген _+«Крымскотатарские детские песни»+_ адлы биринджи джыйынтыкънынъ кириш сёзюнде шойле язылгъан: «Бу вакъыткъадже халкъ йырларыны тедкъикъ этювде баягъы къазанчлар эльде этильген исе де, булардан къырымтатар бала багъчалары ве биринджи басамакъ мектеплери файдаланмай эди. Себеби йырларнынъ чокъусынынъ мундериджеси бу яштаки балаларгъа анълашылмай эди. Бала тербиесинде бунъа буюк итиядж олгъаны себебинден бала багъчалары ве биринджи басамакъ мектеплери ичюн махсус джыйынтыкъ яратмагъа фикир догъурды».

Эльбетте, бу джыйынтыкъкъа кирсетильген йырлар тертип этиджилер тарафындан чокъ тюзетювлерге огъратылды. Бу акъта китапнынъ кириш сёзюнде шойле дениле: «Халкъ макъамыны алып, онъа янъы, педагогик талапларгъа джевап берген мундериджe берильди ве бу зорлукъларнынъ астындан чыкъылды».

Мезкюр джыйынтыкъкъа 16 дане бала йыры кирсетильди. Тертип этиджилер йырларны кереги киби сайлап алгъанлары ве джыйынтыкъкъа кирсеткенлери акъкъында шойле язалар: «Бизлер Къырымтатар эалисининъ арасында чокъ йырлангъан ве олар ичюн догъмуш олып къалгъанларыны сайлап алдыкъ».

Йырларнынъ метинлери рус ве къырымтатар тилинде такъдим олуна. Эр бир йыргъа ноталар бериле ве онынъ мундериджесине аит ресимлер япыла.

Буюк рессам У. Баданинский ресимлерни, О. Акъчокъракълы, С. Гамалов исе ноталарны каллиграфик язувда, йырларнынъ сёзлерини рус тилине терджиме этювде буюк ишлер яптылар.

Экинджи джыйынтыкъ 1928 сенеси Москвада _+«8 детских песен крымских татар»+_ адынен 500 нусхада нешир этильди.

Бу кучюк колемдеки джыйынтыкънынъ дюнья юзю корьмесинде, йырларны язып алгъан ве рус тилине терджиме эткен, къырымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъынен якъындан таныш олгъан бир сыра йырлар, эфсанелер, масаллар джыйынтыкъларыны дердж эткен А. Кончевскийнинъ

ярдымы гъает буюк эди.

Эки джыйынтыкътан ер алгъан йырларнынъ гъаеси ве мундериджеси тербиевий талапларгъа яхшы джевап бере. Йырлар эсасен Къырымнынъ йыл мевсимлерине багъышлана. Бундан да башкъа бу диярда яшагъан айванлар акъкъында айтыла. Этрафтаки табиатта олып кечкен вакъиалар, денъишмелер, балаларнынъ келеджектеки айдын омюри — эписи анълайышлы услюбнен бедиий суретте тасвирленмекте. Бала йырлары халкъ макъамларына якъын олалар ве шу макъамнен де иджра олуналар. Мында йырнынъ сёзлери ве мундериджеси денъише. Мисаль оларакъ «Яш гвардия» (макъамы халкъ йыры «Чипийим») йырыны алайыкъ. Бу йырда яш несильнинъ ич бир къыйынлыкълардан къоркъмай, янъы омюр къурувда гъайрет этмесине давет олуна.

Кучюк орду, яш орду,
Сыраларны яп догъру.
Догъру адым, догъру ёл
Догърулукъта сагълам ол.

Сагълам ол, эм атик ол,
Ишлеринъде чабик ол.

Бу джедвельге «Баарь» («Къаракъуш» йырынынъ макъамы), «Яз» (халкъ йыры), «Юксек минаре» (макъамы), «Кузь» («Вейсул къораны» халкъ йырынынъ макъмы), «Къыш» («Порт-Артурнынъ къалеси» халкъ йырынынъ макъамы) ве иляхре йырларыны къошмакъ мумкюн.

Йырларнынъ адларындан корюне ки, олар йылнынъ эр бир мевсимине багъышлана ве оларда баарь, яз, кузь, къышнынъ манзаралары айдынлатыла:

Иште кельди яш баарь.
Кульдю кене тарлалар.
Я да:
Язда сыджакъта
Япракълар сола.

Куньдюзлери
Къушлар суса,
Къушлар сакълана.

Къыш кельди, къыш бабай,
Къарлар джава токътамай.
Чёльде еллер дувулдай...

Бу йырларда осюп кельген яш несиль окъувгъа, илимге чагъырыла.

Эр эки джыйынтыкъкъа кирсетильген йырлар башкъа-башкъа уйдурылгъандыр.

Меселя: «Бала йыры»ны алайыкъ:

Джаиль олгъан идер пешман,
О бенъзейджек сокъура.
Окъув-язы бильмегенлер
Келир тюшер чукъура,

— деп балалар мектепте аля окъуп, бильгили олмаларына чагъырыла...

«Ленин байрагъы» газетасында халкъымыз яраткъан «Бала йырлары» серлевалы кучюк макъаледе яш несильге медениетимизнинъ зенгинлигини беян эткен бестекяр Ф. Алиев бу акъта шойле язгъан эди: «Аджайип йырлар ве макъалелер яраткъан халкъымызнынъ махсус балалар ичюн чыкъарылгъан йырларда... табиат дюльберликлери, айванат алеми, инсанларгъа, эмекке севги ашлагъан мевзулар йырланыла».

Бестекяр мында «Папийим» йырындан шойле мисраларны кетире:

Папийим келир энъиштен,
Татийлери кумюштен.
Ай-вах, папийим,
Ешиль башлы папийим.

Эльбетте, бала йырларынынъ кичкенелерни тербиелевде, оларда табиаткъа, ватангъа, халкъ музыкасына севги ашлавда хызмети гъает буюктир.

БАЛА ОЮН ФОЛЬКЛОРЫ

Бала юрип башлагъаны киби озь яшайышынынъ эр бир басамагъында истегине, арекетлерине, кучь-къуветине коре чешит оюн мешгъулиетлеринен огъраша. Оюнлар балалар ичюн гъает буюк тедбир олып, оларнынъ мучелерини сагъламлаштырмакънен бирге, акъыл-ферасетини теренлештире, тюшюнюв, чешит меселелерни чезюв къабилиетини арттыра.

А.М. Горький балаларнынъ аятында оюн не къадар муим ве керекли ер тутканы акъкъында шойле деген эди: «Оюн балаларны озьлери яшаяткъан дюньяны огренювге алып баргъан ёлдыр».

Бала оюнларынынъ чокъусы халкъ агъыз яратыджылыгъы эсерлеринен багълы ола. Булардан сайыларны, тезайтымларны, тапмаджаларны, бала йырларыны, эриштирювлерни _+(дразнилки)+_ ве башкъаларыны мисаль оларакъ косьтермек мумкюн.

Бала оюнларынынъ тамыры — халкънынъ омюринен, иш фаалиетинен багълыдыр. Оларнынъ табиаты, яратылышы, поэтикасы халкънынъ миллий анъанелеринен, яшагъан джографик еринен багълыдыр. Бала оюнлары буюклернинъ яшайыштаки арекетлерини белли бир дереджеде текрарлай, десек янъылмамыз. Яшайыш токътамадан денъишип, илерилеп баргъаны киби, бала оюнлары да чокъ денъишмелерге огърайлар.

Балалар чешит оюнлар ойнайлар. Оюнны тешкиль этювде бир сыра сайыларны анъдыргъан везинли ширий эсерлер айталар.

Меселя, балалар «Сакъланмакъ» оюныны эвельден ойнап кельгенлер. Бу оюнны ойнавда балалар эсасен сайылардан файдаланалар.

«Ине-ине, изет ине
Бекир ине,
Шама, шара, кумюштен пара,
Стамбулдан къыз кельген,
Бурумчыкънен туз кельген,
Орул-ёрул
Уч да къуртул
Элеме-белеме,
Хатьме-хутме,
Даре дукки,
Араба къапу,
Земблеге мин де, пыс!

Эльден, бельден,
Бельбаш ичюн.
Сюйрю сенек,
Ёлдаш ичюн.
Тавукъ тепти,
Хораз отти.
Хан къызы селям этти
чыкъмая».

Бойле саймакъ бир чокъ кере девам эте, энъ сонъунда къалгъан бала козьлерини юма, я да явлукънен багълай, къалгъанлары сакъланалар. Оюн башлагъанда козьлерини юмгъан бала:

Давул такътым бойнума,
Чыкътым деве ёлуна.
Деве ёлу бит базар,
Бит базарда аюв бар.
Аюв мени къоркъызды.
Къулачыгъым чюрютти,

— деп токътай, сонъ сакълангъан балаларны къыдырмагъа башлай.

«Козь байлав», «Ал корьдим», «Салынджакъ» ве башкъа оюнлар ойнагъанда балалар сайыны анъдыргъан эсерлер айталар. Меселя:

Эвелеме, девелеме,
Деве къушны къувалама.
Аббель, туббель.
Тазы, тузы,
Бербер къызы
Не вакъыт чыкъаджакъ?
Яздан, буздан
Бир авуч туздан
Леппей чувал чыкъ.

Бу сайылар манасы толу анълашылмагъан сёзлерден ибареттир. Олар тез аймакъ, саймакъ ичюн яратыла, шунынъ ичюн де къафиели, я да бир везинде айтылгъан сёзлерден ибарет.

Меселя: «тузы-къызы»; «буздан-туздан».

Я да:

Дубур, дубур дание,
Эльвание ание.
Акъ чувал, кок чувал,
Чевре четине чек буны.

Сайыларнынъ ракъамлардан тизильгенлери де бардыр.

Бир дедим бирлик,
Эки дедим экилик,
Учь дедим учьлик,
Дёрт дедим дёртлик,
Беш дедим бешлик
Алты дедим алтылыкъ.
Еди дедим едилик.
Секиз дедим секизлик
Докъуз дедим докъузлыкъ
Он дедим оракъ,
Башлай сизден соракъ.

Базыда ракъамлар ве сёзлернен къарышып тизильген сайылар да расткеле:

Шарт-шурт алма,
Меним артымдан къалма
Бир, эки, учь, дёрт,
Беш, алты, еди, етти.

Я да:

Элемки - белемки,
Темир - теки.
Сексен эки бузулдавукъ,
Бузма таякъ.
Акъ къуш, кок къуш,
Бош авуз,
Тилинъни къыс.

Ойнагъан балалар аз олса сайыларнынъ къыскъаларындан файдаланыла:

Обачыкъ, тёпечик,
Къара агъыз копечик.

Оюн вакъытында айтылгъан фольклор эсерлери чешиттир. Меселя, балалар пек сыкъ ойнагъан «Алмалыкъ» оюныны алайыкъ. Бу оюнда 20 я да 16 бала иштирак эте. Балалар экиге тенъ болюне ве 15-20 метр узакълыкъта къаршы-къаршыгъа кечип, бири-бирилерининъ эллерини сыкъып туталар. Бир тарафнынъ балалары (бири) экинджилерине шойле дей:

— Алмалыкъ!

— Ал къылыч!

— Арада сув!

— Атлап кеч!

— Ай дым терек!

— Дым терек!

— Бизден сизге ким керек?

— Назифе (мында мисаль оларакъ алынгъан ад) керек, - деп айтылгъанда, о (яни Назифе) чапып бара ве эки баланынъ къолларыны айырып, бирини алып озь ерине къайта, эгер айырмагъа кучю етмесе, озю де анда къала.

Балалалар бири-биринен ойнагъанда, я да буюклер кичкенелерни эглендиргенде ойналгъан «Арманчыкъ» оюныны алайыкъ. Мында баланынъ къолчыгъындаки беш пармагъындан бирини букип башлайлар ве энъ сонъунда кичик (чинатий) пармагъына кельгенде, оюнны шакъагъа чевирелер:

Арманчыкъ, арманчыкъ
Абырда бир чокърачыкъ
Тавшан келип сув ички,
Бири тутты, бири сойды.
Бири пиширди, бир ашады
Бири оджадан кельди:
— «Къана манъа», — деди.
— «Къыр къазаннынъ тюбюни», — дедилер.
«Къырдым, къырдым, тапмадым.
Мында пире, мында бит
Тамачыкънынъ тюбюне кир де кет».

Бу оюн нетиджесинде яратылгъан эсерге козь ташласакъ, о гузель мундериджели, арекетлери бири-бири артындан багъланып баргъан эсердир.

Бала фольклорынынъ даа бир тюрю — эриштирювлердир

+(дразнилки)+. Эриштирювлер къырымтатар бала фольклорында пек аздыр. Лякин къолумыздаки нумюнелер бу акъта сёз юрьсетмеге имкян бере. Башкъа къардаш халкъларнынъ яратыджылыгъында да эриштирювлер сайыджа ойле чокъ дегиллер. Мисаль оларакъ бир къач эриштирювни алайыкъ:

Оймакъ агъыз, фындыкъ бурун.
Юзюм козь, къапем къаш.
Тахта манълай,
Къабакъ баш.

Мында башта айтыджынынъ макъсадыны анъламакъ къыйын, чюнки биринджи эки сатырда тек мусбет сёзлер айтыла, лякин ондан сонъкилери бутюнлей менфий чизги ташый. Биринджи экиликнинъ ве сонъки эки сатырнынъ мундериджеси бири-бирине къапа-къаршы тура.

Эриштирювлернинъ базылары менфий тасвирлевнен башлай:

Чарыкъ агъыз, чокъмар бурун,
Патлакъ козь, чатма къаш.
Араба ёлу
Битли чаир.

Биринджи экиликте эриштирильгеннинъ портрет чизгилери догърудан-догъру менфий берильсе, экинджи экиликнинъ мундериджеси бутюнлей башкъаджа ве кинаели тарзда тасвирлениле.

Эриштирювлернинъ арасында биринджи сатырда менфий тасвирлев бериле, ондан сонъра айры нида я да тюрлю давушлар къошула, эсернинъ кучюни даа зияде арттыра:

Тишсиз папу,
Араба къапу
Гъыч-гъыч-гъыч!

ТЕЗАЙТЫМЛАР

Тезайтымлар халкъ агъыз яратыджылыгъында кениш таркъалгъан ве озюне аит тарихы олгъан бала фольклорынынъ бир тюрюни тешкиль эткен жанрдыр.

Бу эсерлерни анъламакъ ичюн А.Н. Самойлович «янъылтмач», «шаштырма» киби терминлер къуллана.

А.Н. Самойлович _+«Крымскотатарские скороговорки»+_ деген макъалесиндеки тезайтымларны 1916 сенеси язда Багъчасарайда Меинов ве Байбуртлыдан, Евпатория уездиндеки Джалджакъ ве Аип койлеринде чёль татарларынынъ агъызындан язып алгъан.

Къырымтатар тезайтымларыны А.Н. Самойлович, къазакъ-къыргъыз тезайтымлары киби, эсасен эки болюкке боле. Биринджиси, «теляфуз эткенде тезайтымнынъ базы сёзлери къаба ве эдебсиз сёзлерге айландыра. Экинджи группаны тез айткъанда тиль бутюнлей тутулып къала».

Сонъки йылларда «Ленин байрагъы» газетасында тезайтымларнынъ айры мисаллерине расткелемиз. Меселя, 1982 сенеси июльде «Ленин байрагъы» газетасында «Тез айтып оласынъызмы?» серлеванен учь тезайтым берильген эди. Лякин оларны газетагъа кимлер ёллагъаны, кимден язылып алынгъаны акъкъында ич бир малюмат берильмеген эди.

1984 сенеси Ташкенттеки Гъафур Гъулам адына эдебият ве санат нешриятында дердж олунгъан шаир Билял Мамбетнинъ «Япракъ устюнде тамчылар» китабында он алты тезайтымнынъ нумюнелери бериле. Шаирнинъ бу тезайтымларны шиир тарзында ишлегени ве нешир эткени мусбет бир алдыр.

Тезайтымлар халкъ иджады оларакъ, оларда тиль инджеликлерине пек уста риает этильгендир. Олар малюм бир сеслер текрарланмасы устюнде яратылалар. Элимизде олгъан отуздан зияде тезайтымларда базы бир сеслер чокъ текрарлана. Меселя:

«Ашадан гелир топал чобан,
Ясап сатар чатал сабан.
Ничюн ясап сатар топал чобан
Чатал сабан»

Я да:

«Ашамалы, ичмели.
Сачмаламамалы
(шашмаламамалы)»

ве иляхре.

Бириндджи тезайтым Б. Мамбетнинъ «Япракъ устюнде тамчылар» китабында шойле бериле:

«Чаталджада топал чобан
Япар, сатар чатал сабан.
Насыл япар, насыл сатар.
Чаталджада топал чобан
Япар, сатар чатал сабан»

Корюне ки, тезайтым шиир тарзында ишленгени себебинден белли бир везинде тез айтыла.

Тезайтымлар эсас оларакъ айры сеслернинъ сыкъ-сыкъ текрарланмасы устюнде къурулып, айны шу сеслерни балалар догъру теляфуз эталмай, с, ч-ны, ш-ге денъиштирип айталар (ашамалы-асамалы, чатал-шатал, чал-шал ве иляхре). Ана-бабасы, я да оджа баланынъ бу сеслерни догъру теляфуз эталмагъанларыны корип, тезайтымларны оюн тарзында мешгъулиет откерип догъурта билелер.

Тезайтымларнынъ эксериети къыскъа ола, мундериджe джеэтинден толу мана анълатмай. Буларны яраткъан я да уйдургъан адамлар макъсад оларакъ тезайтымда белли бир сеслернинъ сыкъча текрарланмасыны къоялар.

Меселя:

«Учь тас къайсы хошафы»

Я да:

«Топ-топ къара дут.
Эр топ къара дутда,
Бирер балабан къара дут».

Тезайтымлар сес ве сёзлерни догъру ве тез теляфуз этювде ярдым этмекнен бирге, балаларгъа айры бир сюжетни, мананы да тез анъламагъа джельп эте.

Меселя:

Шу къаршыдагъы дагъда эки тильки —
Бири эркек, бир диши,
Эркек кюркю йыртыкъ тилькининъ кюркюни.
Диши кюркю йыртыкъ тилькининъ кюркюнеми
ямамалы, ёкъса
Диши кюркю йыртыкъ тилькининъ кюркюни,

Эркек кюркю йыртыкъ кюркюнеми ямамалы?

Бу тезайтым Б. Мамбетнинъ «Япракъ устюнде тамчылар» китабында ишленилип шойле бериле:

«Шу буюк сыртта,
Бир дане эркек къарт кёр кирпи бар.
Шу эркек къарт кёр кирпининъ
Эски куркюни алып,
Ыргъачы къарт кёр кирпиге кийдирейикми?
Ёкъса, ыргъачы къарт кёр кирпининъ
Эски куркюни алып
Къарт кёр кирпиге кийдирейикми?»

* * *

Къарт бабам къаргъаны
Къорадан къувды,
Къоркъудан къарт къаргъа
Къанатын къырды.

Къарчыгъа кьаршында
Корюльген кузь куню
Къарылгъач къанаты,
Кемал Керимни кичкене коюнден
Кетирип къарчыгъа къаршында
Къалдырып кеткен.

(Байдарлы Фатма Абитовадан язылып алынды).

Тезайтымлар кичкенелернинъ тилиндеки айры нукъсанлыкъларны — ариф ве сёзлерни теляфуз этювде буюк ярдым эте.

БАЛА МАСАЛЛАРЫ

Къырымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъында масаллар энъ кениш таркъалгъан ве халкъ тарафындан севилип айтылгъан жанрдыр.

Масалларнынъ бедиий къувети — халкънынъ тюшюнджелерини, арзу-умютлерини, рухуны, психологиясыны озюнде акс эттирмесинде, балалар ичюн гъает меракълы ве зевкълы олмасындадыр.

Халкъ озюнинъ тюшюндже ве хаялында башы семагъа созулгъан сарайлар къура, оларда авам халкъ арасындан чыкъкъан батырлар къыркъ кунь, къыркъ гедже той япып, бахтлы омюр башлайлар. Оларнен берабер халкъ да озюни бахтлы ис эте, чюнки о батыр озь халкъынынъ къайдыны чеке, онынъ менфааты ичюн курешкендир.

Масалларда адеттен тыш адиселерге расткелине. Халкъ хаялында омюрде олмагъан тылсымлы адиселерни баш къарамангъа юклей. Масалларда эвеля «уйдурма», — яни чокъ алдын коре бильмек хусусиети бардыр. Халкъ тарафындан айтылгъан «учкъан килимлер», «озю юрген чызмалар» киби масаллардаки аэроплан ве паровоз пейда олмаздан онларнен асыр эвельси уйдурылгъандыр.

Лякин халкънынъ бу аджайип къабилиети — тасавуры омюр адиселеринден узюлип кетмей, онынънен сыкъы суретте багълы оларакъ бериле. Масалджылар озь эсерлерини, эльбетте, омюрде олып кечкен вакъиаларны козьде туткъан ве омюр акъикъатына таянгъан алда яраталар. Масалларда уйдурма не къадар кучьлю олмасын, онынъ эсас вазифеси — яшайыштан узакълашмамакътыр. Эльбетте, балалар мышыкънынъ, хоразнынъ ве башкъа айванларнынъ инсан тилинде лакъырды этмегенлерини анълай ве билелер. Лякин тилькининъ хоразгъа айнеджилик япаракъ «агъзындан бал тамлатып» айткъан сёзлерине инанмайлар. Балалар тилькининъ къурназлыгъыны корип, башкъа айванларны, къушларны аджый, тилькининъ арекетлерини бегенмей, макъсадына еталмагъанына къуваналар. Демек, масаллар кичкенелерде инсаниетлик дуйгъусыны уята ве шекиллендирелер.

Эвель заманлардан къырымтатар масалларында инсанларнынъ агъыр аяты, кечирген эзиетли куньлери, яхшы аят акъкъында арзу-истеклери ве тюшюнджелери, догъгъан топрагъына, Ватанына олгъан саф севгиси, зенгинлерге олгъан нефрети бир сёзнен айткъанда, халкъ аятынынъ бутюн джеэтлери тасвирленилип, яшап кельмектедир.

Иптидаий девирлерде яратылгъан масалларнынъ чокъусы, эльбетте,

табиатта олып кечкен, халкъ турмушында меракълы вакъиалар устюнде къурула эди. Анда эсасен, айванлар, къушлар, муджизели адиселер иштирак эте эдилер. Бойле масаллар саде, къыскъа олып, иптидаий джемиет адамынынъ аятыны, арекетлерини ве вакъиаларгъа мунасебетлерини акс эттире тургъан. Девирнинъ басамагъы юксельген сайын масалларнынъ мундериджеси, оларда тасвирленген вакъиалар муреккеплеше, айванларнынъ ролю ве арекетлери башкъа ренк алып бара.

Масалларда тасвирленген вакъиалар халкънынъ аятына, омюрине даа да сыкъы багълана. Оларда тенкъидий меселелер, сатирик ёнелишлер кениш ер ала. Айванларнынъ, къушларнынъ арекетлеринде, ичтимаий табакъаларнынъ омюри, халкъкъа олгъан мунасебети кинаели шекильде тасвирленилип башлана. Демек, масаллар авам халкънынъ курешини ачыкъ-айдын тасвирлейлер.

Масаллар даима койлю эмекдарларнынъ менфаатыны къорчалай. Алчакъ, ярамаз ве ахмакълар эксери алларда зенгинлердир. Оларны енъгенлер, масхара эткенлер исе даима ыргъат, факъыр, чобан, чамашырджы, одунджыдыр. Асылында масаллар халкънынъ менфаатыны, яшайышыны енгиллештирмек, яхшылаштырмакъ, залымларны джезаламакъ макъсадынен яратылалар. Бу халкъ арзу-истеклерининъ ифадесидир. Инсанлар озьлерининъ келеджеги акъкъында аджайип эсерлер ярата, оларда омюрге сагълам бакъышларны тасвирлеп келе. «Къырымтатар масалында маневий сагълам бир халкънынъ кескин акъыллылыгъы ве къувети джанлы бир шей киби олып корюне, бу кескин акъыллылыкъны, шенъликни ве чыдамлыкъны асырларджа укюм сюргюн султан, хан ве чар зулумлары зеэрлеп оламадылар.

Къырымтатар масалларынынъ баш къараманлары халкъ менфаатыны къорчалай ве онынъ омюринде олгъан къыйынлыкъларны енгиллештирмеге арекет эте, бунынъ иле укюмран сыныфыны кескин тенкъыткъа огърата.

Масалларнынъ яш несильге олгъан тесири гъает буюктир, чюнки олар балаларгъа белли бир малюмат берювнен бирге, акъыл-ферасетини зенгинлештире, эгри ве догъру, яхшы ве ярамай, адалет ве зулум акъкъында тюшюндире.

Бойле халкъ масалларыны динълегенде бала эеджанлана, баш къараманнынъ енъишлерини корьгенде къувана. О агъыр алларгъа къалгъанда исе юректен кедерлене. Демек, масаллар баланынъ ич дюньясына буюк тесир быракъа ве оны тербиелей.

Масалларнынъ мундериджe ве гъаевий зенгинлигине, аджайип

образларына, бедиий хусусиетлернинъ байлыгъына, олардаки олгъан халкъ тилининъ ифаделигине эр бир девирнинъ языджы ве шаирлери юксек къыймет кесерек, ондан даима файдаланып келелер.

Белли рус языджысы А.Н. Толстой фольклорнен якъындан меракълана, озь эсерлеринде олардан иджадий файдалана. О къырымтатар масалларынен де таныш ола ве оларнынъ рус тилине терджиме этильмесине себепчи ола. Бу акъта къырымтатар фольклоршынасы Р.И. Музафаров шойле яза: «А.Н. Толстойнынъ тешебюсинен Москвада языджылар клубында къырымтатар фольклорыны топлагъан Мария Георгиевна Кустованынъ акъшамы олып кечти, анда А.Н. Толстой ве профессор Ю. Соколов иштирак эттилер.

М.Г. Кустованынъ айткъанына коре, Къырымда топлагъан ерли халкъ массаларынынъ рус тилинде терджимесини нешир этювде озю тешебюскяр эди».

Масалларны кичкенелер пек эрте эшитип башлайлар. Олар балаларны этрафтаки табиатнен, анда яшагъан айванларнен, о айванларнынъ арекетлеринен якъындан таныштыралар. Айванларнынъ табиатларыны, япкъан яхшылыкъ ве яманлыкъларыны айыра билелер. Балалар пек эрте тилькининъ — айнеджи, къашкъырнынъ — йыртыджы, къаба аювнынъ зарзорнен юрюп, этрафкъа тесир эткенини анълайлар. Бунынънен бирге кичкенелер масалларда эвлер, сокъакълар, чытырманлы дагълар, кечильмез озенлер, буюк къаялар ве терен дерелернен танышалар. Тербиеджилер балалар багъчаларында, мектепте халкъ агъыз яратыджылыгъындан, бу джумледен, бала масалларындан кениш файдаланалар. Олар масал акъшамлары отькерелер, бу тедбир балаларда буюк теэссурат къалдыра. Буларнынъ эписи балаларгъа энъ керекли ве эмиетли шей олгъаныны косьтере. Шунынъ ичюн де бала масалларыны топламакъ ве нешир этмек энъ зарур ве алидженап иш олмакътадыр.

БАЛА МАСАЛЛАРЫНДАН НУМЮНЕЛЕР

Аскъыджы къокъла

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, къувурчыкъ сачлы бир къызчыкънынъ озюне бенъзеген пек дюльбер, амма пек де аскъыджы бир къокъласы бар экен.

Бир кунь кой ичинде той ола. Къызчыкъ къокъласыны шкаф ичине сакълап, озю тойгъа кете, тойдан къайтып кельген сонъ, ойнамакъ ичюн шкафтан къокъласыны чыкъара. Бакъса не корьсин къокъласы козьлерини яшландырып агълап отура экен.

Къызчыкъ:

– Кель мында, меним гузель къокълачыгъым, мен сени пек сагъындым, неге агълайсынъ? — дей.

Амма къокъла еринден къыбырдамай. Онынъ къызчыкъкъа джаны агъыргъан:

– Не ичюн озюнъ тойгъа кеттинъ де, мени алып кетмединъ? — дей.

Къызчыкъ бир даа баргъанда алып кетерим десе де, къокъла къызчыкънынъ къабаатыны багъышламай. О кене де агъламагъа башлай.

Сонъ къызчыкънынъ океси чыкъып, къокъласына бир шамар ура. Къокъла агълап-сызлап бир даа кельмейджек олып чыкъып кете. Койден тышкъа чыкъа, ёлда онъа бир чобан расткеле.

– Селям алейкум, чобан акъай, — дей.

Чобан:

– Алейкум селям, къокълачыкъ, — дей.

Къокъла:

– Вай, къокълачыкъ деп, хорламасанъыз не ола я? — деп ынджына.

Чобан:

– Айса не дейим, я? — деп сорай.

Къокъла:

– Алейкум селям, гузель къокъла, деген олсанъыз мен сизинъ къызынъыз олур эдим, — дей.

Чобан:

– Вай, айса бильмедим. Шай айтайым да, кель къызым ол, гузель къокъла, — дей.

Къокъла:

– Мен сизинъ къызынъыз олсам, манъа не ашатырсынъыз, — деп сорай.

Чобан:

– Сорагъанынъ не? Меним къойым чокъ, сют, ягъ, эт ашарсынъ. Эр шейни санъа алырым, — дей.

Къокъла эллерини былаштырмакъ керек оладжагъыны тюшюнип разы олмай ве сагълыкълашып, озь ёлуна девам эте. Кете-кете бир туварчыгъа расткеле.

– Селям алейкум, туварчы акъай, — дей.

Туварчы:

– Алейкум селям, къокълачыкъ, — дей.

Къокъла:

– Къокълачыкъ деп, хорламасанъыз не ола я? — деп ынджына.

Туварчы:

– Я не дейим? — дей.

Къокъла:

– Алейкум селям, гузель къокъла, деген олсанъыз, мен сизинъ къызынъыз олур эдим, — дей.

Туварчы:

– Кель, гузель къокъла, меним къызым ол, — дей.

Къокъла къулакъ асмай чыкъып кете. Кете-кете бир сычангъа расткеле.

Къокъла:

– Селям алейкум, сычан, — дей.

Сычан:

– Алейкум селям, гузель къокъла, — дей.

Къокъла:

– Мен сенинъле бераберликте яшасам, манъа не ашатырсынъ? — деп сорай.

Сычан:

– Мен кетер, байларнынъ эвине барыр, башланмагъан бал бардакъларындан бал, ягъ бардакъларындан ягъ алып келирим. Биз гузель кечинирмиз, — дей.

Къокъла разы ола. Сычаннынъ къобасында сычаннен яшамагъа башлайлар.

Бир къач куньлер кечкен сонъ, чамашыр ювмакъ керек ола.

Къокъла сычангъа:

– Бир сув олгъан ерге барсакъ, урбаларымызны ювар эдик, — дей.

Сычан:

– Мен араба япайым да, арабанен кетермиз.

Сычан бир серник къутусы, эки бош макъара, тахта парчалары ве чубукълар кетирип, бир арабачыкъ такъыштыра. Ве кене де:

– Мен екмек ичюн эки къараман огюз кетирейим, сен чамашырларны богъчалап къой, — дей.

О кетип эски ве дым эвнинъ тюбюнден эки дане къара къонъуз тутып кетире, оларны мойсалап арабагъа еке. Къамчыны къолуна ала ве къокълагъа:

– Айды кетир чамашырларны да, отур арабагъа, — дей.

Къокъла арабагъа мине.

– Кя-ги къараман, — деп къонъузларны айдап кетелер. Кете-кете бир авут янына баралар. Сычан бир четте къонъузларны туварып, къокълагъа:

— Сен бу ерде токътап тур да, мен шей ювмакъ ичюн къолайлы бир ер бакъып келейим. Сен сонъ чамашырларны алып келирсинъ, — деп чыкъып кете. Авут кенарында бир тувар изи ичине топлангъан сувны коре. Ондан да онъайтлы бир ер тапамай. Къокъланы шу ерге чагъыра. Къокъла келип, шейлерни ювып башлай.

Джаны сыкъылгъан сычан:

– Сен бу ерде чамашырларны юватур, мен байнынъ эвине барып, акъшамлыкъ ашамагъа бир шейлер алып келейим, — деп чыкъып кете.

Сычан кеткен сонъ, къокъла шейлерни юваяткъанда аягъы тайып чамыр ичине бата. Башы да, къоллары да чамыргъа чома ве андан чыкъалмай, багъыра башлай. О ерден сычан кеткен эвге кетеяткъан эки яш, къокъланынъ сесини эшителер.

– Дюп-дюз, дюп-дюз аякълары шалтыр-шалтыр, бай эвине барсанъыз, сычанны корьсенъиз, гузель къокъла чамыргъа тюшкен десенъиз! — дей.

Яшлар байнынъ эвине баралар, бираз лаф эткен сонъ, ёлда эшиткенлерини къонакъбайгъа айталар, лякин ким олгъаныны корьмедик, — дейлер.

Бу вакъыт сычан эв тёшемелеринде юре экен. Бу лафлардан о ишнинъ асылыны анълай. Шашкъанындан эв ортасына атылып чыкъа. Эвдекилер оны коре, эллерине расткельген шейлерни алып, сычанны ольдюрмек пешине тюшелер. Сычан чапкъалай, тешик арай, бир эки сипиртке ашагъан сонъ, озюне уфакъ бир тешиджик тапып анда кирип кете. О бир шейге бакъмай, чапа-чапа догъру авут янына келе. Бакъса не корьсин, къокъланынъ сеси къарылгъан, алсыз бир алда чамыр ичинде олгъаныны коре. Сычан къокълагъа якъынджа келип:

– Узат къолунъны, чамырдан чекип чыкъарайым, — дей.

Къокъла узатмай онъа озюнинъ джаны агъырткъаныны айта. Чюнки чокътан берли багъырыкъласа да, сычан кельмеген экен.

Сычан озюнинъ досту къокълагъа ялварувнен:

– Гузель къокълам, узат къолунъны, сени къуртарайым, — дей.

Къокъла кене де, сёзюнден таймай:

– Ёкъ, узатмам, — дей.

Сычан бир даа ялварып бакъа, амма ич бир чаре тапалмай. Къокъланынъ бойле япкъанына сычан ачувлана да:

– Ойле олса, гебер де къал, мен кетем, — деп, чыкъып кете.

Сёз динълемеген аскъыджы къокъла чамыргъа бата...

Ахмакъ къашкъыр

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, бир ахмакъ къашкъыр бар экен. Бу ахмакъ къашкъыр койден узакъ буюк дагъларда юре, кийик тапса, эписини тутып ашай ве шай да яшай экен.

Куньлерден бир кунь, о пек яман хасталана. Хасталыгъынынъ себеби, дигер айванларны ынджыткъаным ичюндир, — деп тюшюне де озь-озюне:

– Хасталыкътан турсам, ич бир айванны ынджытмам, — дей.

Чокъ кечмей о яхшы ола. О хаста олгъанда берген сёзюни бутюн айванларгъа бильдирмеге къарар бере. Кете-кете дагъда бир алан ичинде отлап тургъан атчыкъкъа расткеле. Атчыкъ ондан къоркъып къачмагъа ынтылгъанда къашкъыр онынъ огюне чыкъып:

– Къоркъма, достум, мен артыкъ сизни ынджытмамагъа сёз бердим, — дей. Атнынъ бунъа чокъ инанаджагъы кельмей. Амма гузельдже савлукълашып кеткен сонъ, инана.

Къашкъыр бираз даа кеткен сонъ, эки къочкъаргъа, сонъ бир бузавгъа расткеле. Оларгъа да артыкъ айванларны бир даа ынджытмайджагъына сёз берип къайта. Къашкъыр къобасына келе. О озюнинъ зиядесинен такъаттан тюшкенини, чокъ ач олгъаныны, къурсагъынынъ гъырылдагъыны дуя. Не япсын, тюшюне:

– Бабам, дедем, ойле япып ольген де, мен не ичюн бу къадар мераметли олам я? — деп артына къайтып атны ашамагъа къарар бере.

Къашкъыр артыкъ бир шейге къулакъ асмай, догъру атнынъ янына бара.

Ат кене эвельки еринде отлай экен. О къашкъырны корьгенинен меселени анълай ве бир айнеджилик тюшюне. Къашкъыр онынъ янына келип:

– Мен сени ашамагъа къарар бердим, — дей.

Ат къашкъыргъа:

– Ашасанъ аша, лякин арт аягъыма бир мыкъ кирди, о мени чокъ раатсыз эте. Башта оны чыкъарманъны риджа этем, — дей.

Къашкъыр бунъа разы ола. Атнынъ аягъындан мыкъны чыкъармакъ ичюн онынъ арт аякъларына якълаша, шу арада ат къашкъыргъа яхшы бир тепме яндыра. Ахмакъ къашкъыр юварланып кете. Ярым саат эсини топлап оламай ята. Бираз эси башына келе башлагъан сонъ, тентир-ментир еринден турып кете, къочкъарларгъа расткеле де, оларны ашамагъа къарар бере. Къочкъарлар экиси бири-биринен тюртюшип отура экенлер. Бир даа бакъсалар, къашкъырнынъ кельгенини корип меселени анълайлар, амма

тюртюшмекни вазгечмейлер.

Къашкъыр догъру оларнынъ янына келип:

– Сизни ашамагъа къарар бердим, — дей.

Къочкъарларнынъ бириси:

– Гузель, амма, сен башта бизни акълаштыр да, сонъ ашасанъ аша. Мына бу бизим бабамыздан асабалыкъ къалгъан топракъ. Биз оны болюшмек ичюн чекишемиз. Риджа этемиз, болюп беринъиз, — дей.

Къашкъыр разы ола ве топракъны больмек ичюн, къочкъарларнынъ арасына кире, къочкъарлар бундан файдаланып, экиси эки тарафтан озьлерининъ уджлу бойнузларынен къашкъырны тюртип эсини ала ве озьлери къачып кетелер.

Къашкъырнынъ алы чокъ феналаша, о зайыфлай. Сонъ дередже такъаттан тюше. Сонъки ишанчы олгъан бузавгъа кете. Бузавгъа барып, оны ашайджагъыны айта.

Бузав:

– Бойнузымнынъ янында бир яра бар, башта оны къопар ташла да, сонъ аша, хасталанмазсынъ, — дей.

Къашкъыр разы олып, онынъ бойнузынынъ янындан къапайым дегенде, бузав артыкъ такъаты биткен къашкъырны тюртип йыкъа ве озю къачып кете.

Туварчынынъ акъыллы къызы

Бир вакъытта падишанынъ бири, халкътан къаттыдан да къатты, кучьлюден де кучьлю, татлыдан да татлы недир? — деп сорай.

Падиша бу суаллерге джевап бергенге буюк бахшышлар адай.

Падишанынъ везирлеринден бири:

— Демир эр шейден къаттыдыр, падишам, арслан бутюн айванлардан кучьлюдир, шекер эр шейден татлыдыр, — дей.

Бу везирден башкъа падишагъа пек чокъ адамлар даа келип, суаллерининъ джевапларыны озьлериндже берелер. Лякин падиша кимсенинъ айткъанына къанмай. Бу хабер энди аман-аман эр кеске джайрай. Узакъ койлернинъ биринде отургъан бир туварчы да падишанынъ бу суалини эшите ве келип озь къорантасына айта. О туварчынынъ он алты-он еди яшларында бир къызы бар экен. Бу къыз падишанынъ суалини эшиткенинен бабасына:

— Бабам, мен бу суаллерге джевап берейим, лякин сиз падишагъа барып айткъанда, падиша буны кимден огрендинъ, деп сорагъанда, меним айткъанымны айтманъыз, озюм тюшюнип таптым дерсинъиз, — дей.

Бабасы:

— Я падиша къабул этерми, къызым, — дегенде, къызы:

— Къабул этер, тек сиз меним айткъанымны айтмазсынъыз, — дей.

Туварчы къызынынъ айткъанына разы олып:

— Айды, айт бакъайым, — дей.

Къызы джевапларыны айтмагъа башлай.

— Дюньяда кучьлюден де кучьлю ельдир, къаттыдан къатты ат туягъыдыр, татлыдан да татлы тильдир, — дей.

Бабасы буларны огренип падишагъа кете. Изин алып падишагъа кире де:

— Эмир этсенъиз, падишам, сизинъ суаллеринъизге джевап берир эдим, — дей.

Падиша:

— Къана айт, туварчы, — деп разылыкъ эмирини бере.

— Падишам, дюньяда кучьлюден-кучьлю — ельдир, къаттыдан-къатты — атнынъ туягъыдыр, татлыдан да татлы — тильдир, — дей.

Падиша бу джевапларгъа къанаатленип туварчыдан:

— Бу джевапларны санъа ким огретти, сен оларны къайдан огрендинъ? — деп сорай.

Туварчы озю бильгенини, озю тюшюнип тапкъаныны, ич бир кимсенинъ огретмегенини айта. Амма падиша онъа бирден инанмакъ истемейип, «эгер

сен догърусыны айтсанъ, санъа алтын багъышларым», — дей.

Къарт падишанынъ зорламасына даянамайып, ишнинъ догърусыны айтмагъа къарар бере.

— Догърусыны айтсам, буны манъа къызым айтты, — дей.

Падиша туварчыгъа бир торба алтын бере. Ве къызыны озюне кетирмесини эмир эте. Туварчы эвине къайтып, къызына падишанынъ эмирини бильдире, амма къызы кетмеге разы олмай.

Туварчы падишагъа барып, къызынынъ кельмек истемегенини айта. Падиша къызгъа везирини ёллай. Онынъ макъсады шу акъыллы къызны озюне къадын этип алмакъ экен.

Везир туварчынынъ эвине кельген сонъ къызгъа:

— Къызым, сени падиша озюне къадынлыкъкъа алмакъ истей, сен пек бахтияр оладжакъсынъ, бойле бир бахыт кимнинъ элине кечер? Сен падишагъа бармакъ керексинъ. Падишаны ред этмек олмаз, сен ич бир шексиз бу ишке разы олурсынъ, — дей.

Къыз:

— Пек яхшы, лякин меним падишадан истеклерим бар. Эгер падиша меним истеклеримни ерине кетирсе, мен онъа бармагъа разылыкъ беририм, — дей.

Везир:

— Не киби истеклеринъ бар, къызым? — дей.

Къыз:

— Падишагъа барсанъыз, онъа айтынъыз, о манъа: он беш бала, йигирми дживан, отуз дели, къыркъ акъыллы, элли къоюн, алтмыш таякъ, етмиш тавукъ, сексен сыгъыр, докъсан папий, юз йымырта берсин. Мына меним ондан истеклерим булар, — дей.

Везир:

— Эй, къызым, буны ерине кетирмеси не я? - деп шу ерден чыкъа да кете.

Падишагъа барып къызнынъ истеклерини айта. Падиша истеклернинъ манасыны анълай. О туварчынынъ къызына ачувлана, везирге ич бир джевап бермей. Везир падиша янындан айырылгъан сонъ, падишанынъ эмри олур, — деп беклеп тура, амма падиша ич бир джевап бермей. Везир бунъа раатсызланып, бир даа падишагъа бара.

— Падишам, сиз бу шейлернинъ чаресини тапамайсынъызмы ёкъса, о бир къыйын шей дегиль де, мен буны озь бойнума алайым, — дей.

Падиша бунъа къаршы:

— Сен аслы да бу шейлернинъ манасыны анълайсынъмы? — деп

везирине ачувлана.

Везир:

—Бу лафларнынъ манасы ойле агъыр дегиль де, гъалиба, падишам, — дей.

Падиша:

— Сен отур да динъле, анъларсынъ, — дей.

Везир отурып падишаны динълей.

Падиша:

— Он беш бала дегени, он беште бала эдинъ; йигирми дживан дегени, йигирмиде дживан эдинъ; отуз дели дегени, отузда деликъанлы эдинъ; къыркъ акъыллы дегени, къыркъта акъылбалыкъ эдинъ; элли къоюн дегени, эллиде къоюндайын ювашландынъ; алтмыш таякъ дегени, алтмышта таякъны элинъе алдынъ; етмиш тавукъ дегени, етмиште тавукъ къадар такъатынъ оладжакъ; сексен сыгъыр дегени, сексенде сыгъыр киби матювлешеджексинъ; докъсан папий дегени, докъсанда папийдайын кепек ашайджакъсынъ; юзь йымырта дегени де, йымырта киби тез гъайып оладжакъсынъ, демектир. Иште, о манъа кельмеге бисинмей, — дей.

Падиша бу сёзлерни айткъаны киби бир даа къашларыны сыта ве везирине хытап этип:

— Корьдинъми бу не къадар ашалав, иште, къабакъбаш, сен шимди бу сёзлернинъ маналарыны анъладынъмы? Санъа бу сёзлернинъ манасыны чокътан анъламакъ керек эди. Сен оларнынъ маналарыны анълап, о къызнынъ джезасыны шу саат бермек керек эдинъ! Мен бу сёзлерге артыкъ чыдап оламайым, бар шу къызны алып кель! — деп, къызны зорнен кетирмеге везирине эмир эте.

Огъланчыкъ ве эчкилер

Бир заманда бир огъланчыкъ бар экен. Оларнынъ эки эчкиси бар экен. Куньдюзлери эчкилер къырлар ве байырларгъа тырмаша, от ве япракъ ашап, къурсакъларыны тойдура экенлер. Огъланчыкъ эр кунь акъшам оларны эвлерине айдап кетире экен.

Бир сефер огъланчыкъ эчкилерини кетирмеге кеткен. Эчкилер исе бир къапысталыкъкъа киргенлер. Огъланчыкъ оларны къапысталыкътан айдап чыкъармагъа чокъ тырышса да, эчкилер чыкъмагъанлар.

Огъланчыкъ къора узерине отурып агъламагъа башлагъан.

Онынъ янындан кечеяткъан бир тавшанчыкъ огъланчыкътан:

— Не агълайсынъ? — деп сорагъан.

Огъланчыкъ:

— Къапысталыкътан эчкилеримни чыкъарып оламагъаным ичюн агълайым, — деген.

Тавшан огъланчыкъкъа:

— Сен агълама, — мен оларны чыкъарырым, — дей.

Тавшан чыкъармакъ истесе де, эчкилер чыкъмагъанлар. Тавшан да отурып агъламагъа башлагъан. Оларнынъ янындан кечеяткъан бир тильки тавшандан:

— Не агълайсынъ? — деп сорагъан.

Тавшан:

— Огъланчыкъ агълагъаны ичюн мен де агълайым. Огъланчыкъ исе къапысталыкътан эчкилерини чыкъарып оламагъаны ичюн агълай, — деген.

Тильки:

— Раатсыз олманъыз, сиз чыкъарып оламасанъыз, мен чыкъарырым, — деген.

Тильки эчкилерни не къадар чыкъармакъ истесе де, олар чыкъмагъанлар. Тильки де отурып агъламагъа башлагъан, бу арада шу ерден къашкъыр кече экен. Къашкъыр тилькиден:

— Не агълайсынъ? — деп сорагъан.

Тильки:

— Тавшаннынъ агълагъаны ичюн мен де агълайым, тавшан исе огъланчыкънынъ агълагъаны ичюн агълай. Огъланчыкъ, эчкилерни къапысталыкътан чыкъарып оламагъаны ичюн агълай, — деген.

Къашкъыр:

— Мен оларны шимди къувып чыкъарырым, — деген.

Къашкъыр эчкилерни къувып чыкъармакъ ичюн чокъ чекишсе де, олар

къапысталыкътан чыкъмагъанлар. Къашкъыр да башкъалары киби агъламагъа башлагъан. Авада учкъан бир балкъурт оларнынъ агълагъанларыны корип, янларына кельген.

Балкъурт къашкъырдан:

— Не агълайсынъ? — деп сорагъан.

Къашкъыр:

— Тилькининъ агълагъаны ичюн мен де агълайым. Тильки, тавшаннынъ агълагъаны ичюн агълай. Тавшан, огъланчыкънынъ агълагъаны ичюн агълай. Огъланчыкъ исе, эчкилерини къапысталыкътан чыкъарамагъаны ичюн агълай, — деген.

Балкъурт:

— Мен оларны чыкъарырым, — деген.

Агълагъан огъланчыкъ ве айванлар бирден сеслерини кесип, балкъуртнынъ сёзлерине кулип башлагъанлар. «Бизим япып оламагъан ишимизни о насыл япаджакъ?» — дегенлер.

Балкъурт къапысталыкъкъа учып баргъан. Эчкининъ устюне къонып «Ж-ж-ж! Ж-ж-ж!» вызылдагъан.

Эчкилер балкъуртнынъ сесинден къоркъып, къапысталыкъны ташлап къачкъанлар.

Копек озюне аркъадаш насыл тапты

1. Тавшаннен достлукъ

Эвель заманларда дагъда бир копек яшай экен. Онъа ялынъыз яшамакъ джан сыкъысы олып башлай. Копек озюне аркъадаш къыдырмакъ ичюн ёлгъа чыкъа, дагъ бою кете.

Кете-кете, бир даа онъа къаршы бир тавшан кельгенини коре. Онъа якълашып:

— Тавшанчыкъ, тавшанчыкъ, айды бирликте яшайыкъ! — дей.

Тавшанчыкъ чокъ тюшюнип отурмай:

— Яшасакъ, яшайыкъ даа, — дей.

Олар дагъ ичинде бир ерчик къыдырып тапа ве къаранлыкълашмагъа башлагъан сонъ, юкъламагъа яталар. Тавшанчыкъ тез юкълай, копек исе юкълап оламай. О авулдап башлай. Тавшанчыкъ абдырап уяна да:

— Сен не ичюн авулдайсынъ? Шимди къашкъыр эшитир де, келип бизни ашар, — дей.

Копек токътай, ве озь-озюне: «Мен озюме ярамай аркъадаш тапкъаным. Тавшанчыкъ юрексиз, къоркъакъ экен. Къашкъыр, анълашыла, ич кимседен къоркъмайдыр», — деп тюшюне. Копек эртеси куню тавшанчыкъны ташлап, къашкъырны къыдырмагъа кете.

2. Къашкъырнен достлукъ

Копек дагъ бою кете-кете, къашкъыргъа расткеле. Оны токътатып:

— Айды, къашкъыр, бирликте яшайыкъ! — дей.

Къашкъыр:

— Барсын шай олсун, шенъликли олур, — деп, разы ола.

Акъшам къаранлыкълашмагъа башлагъан сонъ, олар юкъламагъа яталар. Экиси де юкълап къала. Тамам яры гедже вакъытында копек уянып авулдамагъа башлай. Къашкъыр да къоркъып уяна, ачувланып копекке:

— Сен не ичюн авулдайсынъ? Шимди аюв эшитир де, келип экимизни де ашар, — дей.

Копек: «Анълашылгъанына коре къашкъыр да ойле къуветли дегиль экен, аювдан къоркъа. Аюв, эписинден батыр! Къуветли олмалы», — деп тюшюне. Экинджи куню саба копек къашкъырны да ташлап аювны къыдырмагъа кете.

3. Аювнен достлукъ

Копек дагъ бою кете-кете, аювны барып тапа.

— Эй, Аюв-батыр, айды бирликте яшайыкъ! — дей.

Аюв разы ола. Бир кунь яшайлар, акъшам ола. Юкъламагъа яталар. Тамам яры гедже дегенде, копек кене авулдап башлай. Аюв уяна, коркъып:

— Яваш ол, не ичюн авулдайсынъ? Шимди инсан эшитир де, келип экимизни де ольдюрир, — дей.

Копек: «Бу да къоркъакъ экен. Кетип инсанны къыдырайым», — деп тюшюне ве аювны ташлап кете.

4. Инсаннен достлукъ

Копек чапа-чапа буюк дагъны доланып чыкъа, инсан ёкъ. О дагънынъ кенарына чыкъып, раатланмакъ ичюн ята. Тамам бу вакъыт бир адам одун кесмек ичюн дагъгъа келе. Копек оны корип, онъа къаршы чапа да:

— Айды, бирликте яшайыкъ! — дей.

Адам:

— Барсын шай олсун, айды берабер кетейик, — дей. Инсан копекни озь эвине алып келе.

Акъшам ола. Адам юкъламагъа ята, юкълап къала. Яры гедже дегенде копек кене авулдап башлай. Адам исе еринден биле турмай. Копек даа кучьлю авулдай. Адам башыны котерип:

— Эй меним копечигим! Эгер ач олсанъ, аша да, магъа юкъламагъа кедер этме, — дей. Копек инсаннынъ бир шейден къоркъмагъаныны корип, эр вакъыт онынънен къалмагъа къарар бере. О, бир даа юкъламагъа ята. Иште о куньден берли копек инсанларнынъ пек якъын досту олып къала.

ТАПМАДЖАЛАР

Тапмаджалар къырымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъынынъ энъ къадимий ве кениш огренильген жанрыдыр. Къардаш тюркий халкъларынынъ фольклорында бу жанр «бильмедже» (тюрк), «топишмокъ» (озьбек), «тапмаджа» (азербайджан, къырымтатар), «джумбакъ» (къазах) ве башкъа адларнен беллидир. Тапмаджа — джевабы тюшюнилип тапылмасы керек олгъан суальдир. Олар эки болюктен ибареттир: тапмаджа (суаль) ве тюшюнилип тапылгъан (джевабы).

Къырымтатар тапмаджаларынынъ эксериетинде суаль тапмаджанынъ мундериджесинде бериле.

Узунджа бою, ешильдир сою,
Акътыр къаны, сувдыр джаны.
(Хыяр)

Тапмаджаларнынъ джеваплары конкрет олалар. Оларда халкъ турмушы, омюрнинъ чешит адиселери акс олуна.

Тапмаджалар, фольклорнынъ башкъа жанрына нисбетен коллективлик хусусиетине маликтир, чюнки олар эки я да чокъ адамлар арасында айтылалар.

Инсанларнынъ акъылыны, зийреклигини сынамакъ ичюн оларгъа тапмаджа айтып, джевабыны догъру тапмасы тевсие этиле эди. Бойле аллар къырымтатар масалларында да расткеле.

Къырымтатар тапмаджаларынынъ мундериджеси халкъ аятынен, омюр адиселеринен, табиатнен багълыдыр. Мында хыяр ве согъан, йылдыз ве ай, элек ве чиберек, къолтава ве къашыкъ, агъыз ве тиш, аят ве олюм ве саире адиселер акъкъында чокъ тапмаджалар бардыр. Тапмаджалар халкънынъ фикирини, аят теджрибесини, дюнья бакъышыны, аяткъа, инсанларгъа мунасебетини акс эттирелер.

Къырымтатар тапмаджаларынынъ мевзусыны назар итибаргъа алып, оларны бойле классификация япмакъ мумкюндир: кой ходжалыгъы алет, ве кедиклер, емишлер ве себзелер, эв эшъялары, табиат адиселери, айванлар, медениет ве илим акъкъында, фен ве техника акъкъында ве иляхре.

Лякин бу фикирни биз эсасландырып оламаймыз. 1926 сенеси В.И. Филоненко тарафындан «Къырымтатар тапмаджалары» адынен нешир олунгъан китабына 130-дан зияде тапмаджа кирсетильген эди. Оларны эсасен Къырымнынъ анги район ве койлеринден язып алгъанына айрыджа

дикъкъат эте. Эм насыл язылып алынгъан олса, ойле де сакълап къалмагъа тырыша. Даа да догърусыны айтаджакъ олсакъ оларны ялы бою ве чёль тарафкъа боле.

Сонъундан 1937 сенеси А.С. Пушкин адына тиль ве эдебият ильмий-тедкъикъат институты да балалар ичюн чыкъаргъан тапмаджалар джыйынтыгъына 100-ден зияде тапмаджа кирсете. Бу джыйынтыкътан ер алгъан тапмаджалар да классификациягъа дегиль де, ялынъыз болюклерге болюнелер.

Тапмаджалар чешит предмет ве адиселернинъ хусусиетлери акъкъында бедиий шекильде, конкрет малюмат берелер:

Кетеяткъан филь
Аркъасында тасма тиль,
Акъылынъ олса,
Ойлан да биль.
(Сабан)

Зувул, зувул, зувул къушлар
Койден узакъ тавда къышлар,
Озю ичюн азырлар,
Инсанларгъа багъышлар.
(Балкъурт)

Айванлар акъкъындаки тапмаджаларда эсасен оларнынъ энъ белли чизгилери бериле ве бу чизгиден тапмаджанынъ джевабыны тапмакъ мумкюн:

Дагъда яшар — дагъ киби,
Бойнузы пытакъ киби
Эгилир сув ичмеге,
Багъырыр улакъ киби.
(Къараджа)

Бойнузы «пытакъ киби» ве сеси «улакъ киби» тек къараджадыр. Шунынъ ичюн тапмаджа тек бу айвангъа хас хусусиетлеринен тапыла биле.

Табиат адиселерини тасвир этюв къырымтатар тапмаджаларында кениш ер алгъандыр (яшын яшнамасы, къар ягъмасы, селлер тюшмеси, гедже ве куньдюз, атеш, сув ве башкъалары). Кунеш, ай, йылдыз, булут ве табиатта олып кечкен адиселер акъкъында аджайип тапмаджалар яратылгъан.

Бир агъач — он эки пытакь.
Пытакъта отуз япракъ,
Япракънынъ бир ягъы къара, бир ягъы акъ.
(Йыл, ай, гедже ве куньдюз).

Биз, биз, биз эдик,
Отуз зки къыз эдик,
Тахтачыкъкъа тизильдик,
Танъ аткъанда джоюлдыкь.
(Йылдызлар)

Дагъдан келир,
Таштан келир,
Эгерленген
Арслан келир.
(Сель)

Инсан ве онынъ акъылы, фикири, беден мучелери акъкъында бир сыра тапмаджалар яратылгъандыр:

Бир къырнынъ устю
Ирпек-сирпек,
Ирпек-сирпек тюбюнде
Къалем сызар
Къалем сызар тюбюнде
Ярыкъ йылдыз.
Ярыкъ йылдыз тюбюнде
Пусюр токълу
Пусюр токълу тюбюнде
Джалмап ютар.
Джалмап ютар тюбюнде
Май чыбыртар.
Май чыбыртар тюбюнде
Алып берер.
Алып берер тюбюнде
Алып юрер.
(Сач, къаш, козь, бурун, агъыз, сакъал, къол, аякъ)

Илим, медениет, фен ве техниканынъ оськени ве менимсенильгени

тапмаджаларда да акс олуна. Халкънынъ турмуш тарихында олып кечкен бу илерилев акъкъында янъы-янъы тапмаджалар мейдангъа келе:

Къат-къат — къапыста дегиль,
Тикиши бар — антер дегиль,
Бенеги бар — басма дегиль.
(Китап)

Агъач ичини ойгъанлар,
Ичине шейтан къойгъанлар.
Ялан айтса азгъана,
Къулачыгъын бургъанлар.
(Кемане)

Козьлери яман йылтырай,
Кендиси дыр-дыр къалтырай.
(Автомобиль)

Узакътан келир выз-вызнен,
Еди бинъ йылдызнен.
(Къуршун, сачма)

Бутюн булар къырымтатар тапмаджаларынынъ мевзу даиреси гъает кениш ве аяттаки бутюн адиселерни къаплап алгъаныны косьтере. Оларнынъ эсас гъаеси — джемиетте, аятта олып кечкен вакъиаларгъа, адиселерге халкънынъ мунасебетини ве бакъышыны акс эттирмектир. Халкъ тапмаджалары аит девирнинъ турмушыны огренюв меселесинде тарихий, медений, эдебий материал ола билирлер.

Эвде къулланылгъан савут-саба эшьялары, айванлар, иришильген медений мувафакъиетлер, фен ве техника алетлерининъ адлары акъкъында яратылгъан тапмаджалар халкъ медениетининъ осюви къайсы басамакъта тургъаныны анълаталар.

Сабан, араба, оракъ, тырнавуч ве иляхре киби алетлер къырымтатар койлюлерининъ эвель яры патриархаль севиеде алып баргъан омюрини анълата. Буларнынъ эписи фукъаре койлюлерге, онынъ аятына якъын адиселерни бильдире.

Джемиетнинъ осювинен — янъы тапмаджалар да яратылалар. Тапмаджалар шекиль джеэттен денъишмесе де, мундериджеси аятта яратылгъан янъы адиселерни акс эте. Эльбетте, койде ве шеэрде яратылгъан

янъы, земане тапмаджаларынынъ мевзусы эвелькилеринден фаркълыдыр, олардан фен, илим, медений, мевзу, устюнлик ала:

Шеэри бар –
Адамы ёкь
Денъизи бар –
Суву ёкъ.
(Харита)

Янса, тютюни чыкъмаз,
Сёнсе, кулю къалмаз,
Емек пишире, собалар якъа,
Труба ичинден сувдай акъа.
(Газ)

Тапмаджаларнынъ арасында тек ракъамлар иле къурулгъанлары да бар. Булар халкънынъ, хусусан балаларнынъ, эсап, фикир этюв къабилиетини илерилетмеге ярдым эте. Бойле тапмаджаларнынъ сонъунда «къач олур?», «къач этер?» суаллер къоюлыр.

Меселя:

Бир бучукъ —
Бучукъ олур.
Эки бучукъ даа
Къач олур?
(Бир бучукъ)

Эки секиз,
Бир докъуз.
Эм йигирми,
Эм отуз.
(Етмиш беш)

Тапмаджаларнынъ тили саде, къафиелери уйгъундыр. Бу хусусиетлер оларны окъунакълы, бедиий эсерлер оларакъ, фольклорнынъ зенгин хазинесинден озюне махсус ер алгъаныны бильдире.

Бир итим бар, байлана,
Ельге къаршы айлана.
(Ельдегирмен)

Къырымда мевджут бутюн емишлер ве себзелер акъкъында халкъ аджайип тапмаджалар яраткъан. Емиш ве себзелернинъ эсас хусусиетлерини бедиий сёзнен косьтерип, юксек бедиетли эсерлер яратылгъан. Бу эсерлер несильден-несильге кече ве белли бир дереджe тюзетилип инкишаф эттирилип келине.

Меселя:

Къат-къат къатламчыкъ,
Къатламадан ап-ачыкъ,
Терек десенъ — япракъ,
Яткъан ери — топракъ.
(Къапыста)

Бу тапмаджаны окъугъанда биз къапыста акъкъында сёз юрютильгенини анълаймыз, чюнки онынъ эсас хусусиетлери мында пек уста бериле. Акъикъатен де къапыста къат-къат олса да, топракъ устюнде осе, ерден котерильмей. Къырым табиатынынъ хусусиетлери козьге алынып, мында оськен емишлер акъкъында да тапмаджалар яратылгъан.

Бир кичкене фильташ
Ерге тюшсе сынмаз.
Япыджылар япмаз,
Анахтарнен ачылмаз.
(Фындыкъ)

Тапмаджалар эв эшъялары акъкъында бизге керекли малюмат бере. Эвде, къорантада къулланылгъан савут-саба акъкъында онларнен тапмаджа яратылгъандыр.

Къара мышыкъ
къуйругъынен асылгъан.
(Къолтава)

Тёгерек аран,
Асты боран.
(Элек)

Учь аякълы,
Давул къурсакълы.
(Соба)

Бу жанрнынъ буюк бир болюгини айванлар акъкъында тапмаджалар тешкиль этелер. Шуны къайд этмек керек ки, оларнынъ эксериети койлюлерге якъын олгъан айванлар акъкъындадырлар.

Меселя:

Башы таракъ,
Къуйругъы оракъ.
(Хораз)

Дагъда — чёльде яшайым
Къавун — къарпыз ашайым,
Авджыларны корьгенде
Пек къоркъмагъа башлайым.
(Тавшан)

Биз киби кирер,
Фырчы киби букюлир,
Юварлатсанъ ашагъа
Къарпыз киби тыгъырыр.
(Кирпи)

Иш буюрма — мен «бейим»,
Тап кетир бер мен ейим.
(Мышыкъ)

Одаман Орда
Эки козю ёлда.
(Копек)

Бир къызым бар,
Устюнде къыркъ кольмеги бар,
Кене де тени ачыла.
(Тавукъ)

Корьгенинъиз киби тапмаджалар тек эглендже оларакъ айтылалар десек янълыштыр. Олар инсаннынъ акъылыны, идракини, ферасетини, мантикъий фикир этювини ачыкъ косьтере билелер. Озюнъизге белли ки, тапмаджаларны къолайлыкънен тапкъан балаларгъа тешекюрлер айталар. Яни о макътавгъа ляйыкъ деп таныла.

Тапмаджалар бизим фольклор хазинемизде энъ эски жанр исе де энъ аз топлангъан, талиль ве нешир этильген жанрдыр. Лякин бу жанргъа айрыджа дикъкъат этмек керектир.

БАЛАЛАРНЫНЪ СЕВИМЛИ ШАИРЛЕРИ

Балалар омюримизнинъ девамджыларыдырлар. Эдебиятта бала акъкъында тюшюнмек истикъбальге буюк умютле бакъмакъ демектир. Бу саагъа эльбетте, фольклорда да айрыджа дикъкъат айырылгъан. Кедайлар эмекнен, халкънынъ яшайышынен багълы фольклор эсерлерини яратыр экенлер бала эдебиятыны даима козьде туткъанлар.

Кечкен асырнынъ аджайип шаирлери, инкъилябий демократ шаир Усеин Шамиль Тохтаргъазы, Асан Чергеев ве дигерлери балалар ичюн терен мундериджели эсерлер язып къалдырдылар. Сонъундан исе бала тербиесине аит муим меселелерни, вазифелерни котерген Умер Ипчи, Джафер Гъафар, Мемет Нузет, Джемиль Кенджелер джиддий чалыштылар. Даа сонъра Энвер Селямет, Эшреф Ибраим, Билял Мамбет, Иса Абдураман киби шаирлеримизнинъ эсерлери балаларымызда терен теэссурат къалдырдылар.

Бала эдебияты акъкъында М. Горький шойле деген эди: «Балалар ичюн язылгъан эсерлер тегиз, саде, меракълы олмакъ, балаларнынъ хусусиетлерини козьге алгъан алда язылмакъ кереклер».

Акъикъатен де балалар ичюн язылгъан эсерлерде аят-акъикъаты эксилтильмей, аксине теренлештириле, яни аяткъа бала козюнен бакъмакъ, онынъ акъылы, идраки иле тасвирленмек талап олуна. Бу эдиплер гъает махсулдар чалышаракъ балаларнынъ омюрини, психологиясыны терен огренюв ишине айрыджа дикъкъат эттилер. Даа мектепке бармагъан ве башлангъыч сыныф талебелери ичюн яраткъан эсерлеринде баларны энъ эвеля айванларнен, къушларнен, аджайип осюмликлер дюньясынен таныш этелер. Дюльбер манзаралы ерлерде, дагълар этегинде, ем-ешиль къырлар багърында отлап юрьген, шох-токъ, ойнакълап юрген, анасынынъ артындан чапкъалагъан къозычыкълар балаларны меракъландырмазлармы?!

Къырымтатар эдебиятында бу саагъа эр бир девирде де айрыджа дикъкъат этильгенине бакъмадан бу саа даима акъсап кельди. Эм ойле де девам этмекте. Ташкентте Гъафур Гъулам адына эдебият ве санат нешриятынынъ теркибинде олгъан къырымтатар эдебияты болюгинде 1967 сенесинден берли чешит жанрда баягъы китап дердж олунды. Демек, эдебиятымызнынъ яшатылмасы ичюн белли бир дередже шараит яратылгъандыр. Лякин шимди бала эдебиятына бойле имкянлар яратылмады. Болюк хадимлери, эльбет, бу вазиетни анъламайлар демек алмаз. Олар эр сене план муджиби иле бир я да эки бала китабы чыкъармагъа тырышып кельдилер. Нетиджеде балаларымыз Асан Чергеевнинъ

«Айванлар не айталар» (1986 с.), Зиядин Джавтобелининъ «Айрылмаз достлар» (1986 с.), Эшреф Ибраимнинъ «Вай, вай, вай» (1970 с.), Зейтулла Албатлынынъ «Баарь гъонджелери» (1976 с.), Билял Мамбетнинъ «Тылсымлы сандыкъ» (1976 с.), «Япракъ устюнде тамчылар» (1974 с.) киби бир сыра шиирлер джыйынтыкъларыны ве ниает, Аблязиз Велиев тарафындан тертип олунгъан «Акъыллы кирпинен айнеджи тильки» адына масаллар китабыны окъумагъа наиль олдылар.

Несир китаплары акъкъында сёз юрьсетеджек олсакъ шу кечкен баягъы йыллар девамында ялынъыз Эрвин Умеровнынъ «Эр даима олсун кунеш» (1970 с.), «Коктал ёлу» (1972 с.), «Козьлеринъниnъ ярыгъы» (1976 с.), Эмиль Амитнинъ «Учурумлы ёл» (1976 с.), «Къырмызы сарыкъ» (1976 с.), адлы эсерлери акъкъында айтмакъ мумкюн. Бу китаплар мектеп чагъындаки, яни башлангъыч сыныф талебелерине къарарлаштырылгъандыр.

«Йылдыз» журналында ве «Ленин байрагъы» газетасында ойле чокъ олмаса да, эр алда кучюк бала икяечиклери басылып барыла. Лякин балалар ичюн махсус икяелер джыйынтыкълары чыкъмады.

Бутюн буларнен бир сырада эр бир муэллиф озьлерининъ шиирлер, поэмалар джыйынтыкъларынынъ сонъларында махсус болюклерде балалар ичюн язгъан эсерлерини такъдим этелер. Бу иш эльбет, бала эдебиятынынъ джанланмасында баягъы ярдым эте.

Бунынънен баягъы ишлер япыла демек мумкюн. Лякин бу етерлик дегильдир. Яни деведен къулакъ демектир. Энди ана-Ватангъа кельдик. Эдиплеримиз, мутехассысларымыз бу муим ишке айрыджа дикъкъат айырыр, нешриятымызда махсус бала эдебияты болюгини ачарлар беллейим. Бу иш япылмаса бала эдебияты ич де инкишаф этип оламаз.

Мен бу рисаледе бала эдебиятынынъ джанланувы ишинде озюнинъ аджайип эсерлеринен салмакълы иссе къошкъан бир сыра эдиплеримизнинъ басып кечкен омюр ёллары ве яратыджылыкълары акъкъында икяе этмек истейим. Олар Номан Челебиджихандан сонъра бала эдебиятынынъ темелини къойгъан Асан Чергеев, Шамиль Тохтаргъазы сонъундан исе бу ишке джан-гонъюльден берильген Мемет Нузет, Ибраим Бахшыш, Джемиль Кендже ве дженктен сонъ яни сюргюнликте иджат этип башлагъан Эшреф Ибраим ве Билял Мамбет кибилеридир.

Асан ЧЕРГЕЕВ (1879 – 1946)

Истидатлы шаир Асан Мемет огълу Чергеев 1879 сенеси майыс 23-те Къырымнынъ Ор уездининъ Ачикеч коюнде зенгин къорантасында дюньягъа кельди. Тувгъан коюндеки эски усул мектебине къатнап окъуды. Озюнинъ шакъанен айткъан сёзюне бакъкъанда мырза баласы олгъаны ичюн таякъ ашамай окъугъан.

1892 сенеси Асан Чергеев Акъмесджиттеки оджалар семинариясына кире. Семинарияны 1899 сенеси битире ве Ачикеч коюне ёлланма ала. Шаир тувгъан коюнде земство мектебинде оджа олып чалыша.

1906 сенеси Ор уезди земствосынынъ азасы оларакъ ишлей. 1908 сенесинден Акъмесджитке авуша ве 1914 сенесине къадар мында оджалыкъ япа.

Асан Чергеев 1914 сенеси арбий хызметке чагъырыла ве тюрлю ерлерде 1920 сенесине къадар ордуда булуна.

Къырымда совет акимиети пекинген сонъ, Асан Чергеев севимли зенаатына къайта ве чокъ йыллар девамында оджа олып чалыша. Сюргюнликте Андижан шеэринде булуна ве 1946 сенеси 67 яшында вефат эте.

Асан Чергеев 45-ке якъын эсер яратты. Отузгъа якъын пьеса, поэма ве он бешке якъын шиир язды. Корюне ки, эдипнинъ эдебий мирасы гъает зенгиндир.

Шаир койден-койге кочип оджалыкъ япа, бу себептен къолязмаларынынъ чокъусы гъайып ола.

Асан Чергеев 1899 сенеси оджалар семинариясыны битирген йылы «Къарт багъчаджы» ве «Чешме» адлы биринджи шиирлерини бастыра. Сонъра «Эшит, мевта не сёйлеюр» адлы буюк колемли поэмасыны яза. Оны матбуатта бастырмакъ ичюн чокъ арекет эте. Ниает, 1909 сенеси Джанкойде, Абкиннинъ басмаханесинде кириль арифлеринен нешир этмеге наиль ола. О бу эсерини «беллисиз» имзасынен бастырса да, чар мемурлары оны тез тапа ве бастырыкъкъа къоялар. Андан амнистиягъа тюше ве азат олуна. Бу поэманынъ эсас мундериджеси чаризм зулумы астында эзильген, инълеген эмекдар халкънынъ агъыр вазиети юксек бедиийлик иле тасвирлениле.

Ондан сонъ, яни 1909 сенеси, «Такъдир» поэмасыны яза. Бу поэманынъ эсасыны бабасы тарафындан байгъа сатылгъан Эсманынъ такъдири тешкиль эте.

Эсма, эльбет, озюнинъ агъыр такъдиринден къуртулмакънынъ ёлларыны тапып оламай ве озь джанына къаст эте. О девирде бу образ бинълернен къадын-къызларнынъ омюрини темсиль эте эди.

Муэллифнинъ учюнджи поэмасы «Аджы Ислям молла» адынен беллидир. Поэманы муэллиф сагъ экенде бир ерде бастырып оламады. 1971

сенеси Абдураим Алтанълы «Ленин байрагъы» газетасында бастырды. А. Чергеев къырымтатар эдебияты тарихында ильк бала шаирлеринден бири сайыла. Онынъ «Айванлар не айта?», «Тильки ве къоян», «Йыл дёнюми» киби балалар ичюн язгъан эсерлери гъает меракълыдыр.

Асан Чергеев бутюн омюри боюнджа оджа олып чалышты. Шунынъ ичюн балаларнынъ психологиясыны, арзуларыны, ынтылышларыны теренден огренген буюк теджрибеге малик оджа эди. Бу ал онынъ балалар ичюн язгъан эсерлерининъ севиесини даа да юксек дереджеге котермеге ярдым эте.

Бу эсерлерни мектеп талебелери буюк меракънен окъуй ве эзберлей эдилер. Шаир Зиядин Джавтобели «Субетлер» деген макъалесинде Асан Чергеевнен корюшип субетлешкенини шойле хатырлай: «Оджам, мен сизинъ балалар ичюн язгъан шиирлеринъизни пек бегенем. Хусусан «Йыл дёнюми» пьесасыны балаларнынъ эдебий эгленджесинде сейир этип сукълангъан эдим... А. Чергеев, озю узунджа бойлу, беттен арыкъ, ири козьлю, сарышын, сымасы севимли, самимий лакъырды эткен бир адам эди», — деп хатырлай Зиядин Джавтобели.

3. Джавтобелининъ озю оджалыкъ деврини башлагъанда Алма-Тарханда А. Чергеевнен чокъ субетлешкенини хатырлай. Бу субетлер пек джан-юректен олгъаныны къайд эте. Бир кунь Асан Чергеев шаир Зиядин Джавтобелини мектепке эдебий акъшамгъа чагъыра. Бу акъшам йылбаш байрамынен багълы экен. Акъшамны Зиядин Джавтобели шойле хатырлай:

«Йылбаш мунасебетинен Чергеев озюнинъ «Йыл дёнюми» адлы балалар ичюн язгъан кичкене пьесасыны саналаштыргъан. Учь корюнишли бу пьесада эски йыл янъы йылнен сагълыкълаша. Йыл айларгъа болюне, айлар ролюнде балалар ойнай. Эр бири озюне махсус чешит тюсте урбалар, маскалар кийип чыкътылар, айларнынъ маиети, хусусиетине бакъып язылгъан къыскъа-къыскъа шиирлерни окъудылар. Буларнынъ эписи Асан Чергеевнинъ музыкасы, кеманеси алтында озгъарылды. Темашаны мектеп балалары ана-бабалар — эписи пек меракънен сейир эттилер. Бундан сонъ чешит халкъ оюнлары ойналды, шиирлер окъулды. О девирде бойле эгленджени мен ильки кере корип, пек мемнюн къалдым. Шу вакъытта мен балаларнынъ хусусиетине, психологиясына коре, балалар ичюн эдебий эсерлер яратмакъ не къадар алидженап иш олгъаныны теренден анъладым. Асан агъа меним хошнут олгъанымны корип пек севинди.

— Мына, мен, балаларгъа бойле эсерлер язмакънен мешгъуль олам. Не япайым, къардашым? Пек керек! Заман ве аят бизден талап эте, — деди».

Шу девирде бу эсерлер балалар ичюн язылгъан олса да, Чергеев девирнинъ энъ муим меселелерини ортагъа къоя ве чезмеге арекет эте. Шаир «Йыл дёнюми» пьесасында Майыс ве Октябрь айлары озь вакътында эмекдарларнынъ омюринде буюк роль ойнагъаныны тасвирлей. Бу пьесада Эски йылнен Янъы йылнынъ сёзлери яш несильни хызметке, халкъкъа хызмет этмесине давет эте.

Эски йыл...

Бирер-бирер манъа эсап беринъиз:
Халкъларгъа сиз насыл хызмет эттинъиз?

****

Эбет, огълум, билем мен, билем. О кунь
бутюн дюнья эмекдарларынынъ озь
акъларыны талап этип чыкъкъан куньлеридир.

Иште санъа бу тахтым хайырлы олсун!
Халкънынъ хатри хош-олып, дюнья онъсын!

****

Окъут халкъны, козюн ач, джаиллик кетсин
Яман-яхшы айырып, акълы етсин.

Янъы йыл...

Халкъкъа бахт кетирдим, эм берекет,
Энди дюнья олмайджакъ ич алекет
Халкълар раат яшайджакъ кьасевет-гъамсыз,
Онынъ ичюн олманъыз ич раатсыз
Балалар эписи окъуйджакъ, къарап турмай
Догъру ёлнен кетеджек, армай-талмай.

Бу пьесанынъ сонъки сатырлары яшларны окъумагъа, эмекке ве ишанчлы омюрге давет эте.

Шаирнинъ «Айванлар не айта?» китапчыгъы 1923 сенеси ренкли ресимлернен яраштырылгъан алда Къырым девлет нешрияты тарафындан чыкъарылгъан эди.

Балалар ичюн язылгъан бу дёртликлер, оларнынъ этрафында хусусан кой еринде яшагъан эв айванларынынъ не киби файда кетиргенлерини бедиий суретте уйгъын бир алда тасвирлей.

Меселя:

Сыгъыр

Саба кетип тогъайдан
Чечек башы отлайым,
Балачыкълар ичер деп,
Къоп-къою сют топлайым.

Къой

Чобанларнен чёллерде,
Гедже-куньдюз кезем мен.

Сют, май, эт, юнь, сизлерге
Къарап турмай берем мен.

Эльбетте, талебелер бойле дёртликлерни авесликнен эзберлей, оларнынъ тиллери алыша.

Шаир талебелерни йыртыджы айванларнынъ хусусиетлеринен де таныштыра. Мында аюв, арслан акъкъында дёртликлер бериле.

Аюв

Зынджырлайлар бойнумны,
Ойнаталар сопалап,
Корьдинъизми балалар,
Чапкъанымны топаллап.

Шаир аювны инсанлар тутып чешит оюнларгъа огреткенлерини, бу алда исе къоркъунчлы айваннынъ зынджырлагъанларыны къолайлы ве окъунакълы алда ярата.

Арсланнынъ хусусиетлерини бу дёртликте шойле тасвирлей.

Арслан

Окюргенде давушым
Дагъны, чёльни янърата.
Пек къуветли панджам бар.
Ургъан ерни дагъыта.

Койде асралгъан къуш ве айванларнынъ табиатларыны ве хусусиетлерини яхшы биле ве усталыкънен дёртликлерде тасвирлей:

Тавукъ

Къакъылдайым азбарда,
Табанларнынъ янында
Сизге баллар, йымырта
Береджегим ярын да.

Яхуд:

Балкъурт

Ишим бардыр керчектен,
Бал топлайым чечектен,
Къарап турмай ишлейим
Тийсенъ яман тишлейим.

Асан Чергеев бу дёртликлерде айван ве къушларны сёйлендире ве эр бир айваннынъ озь тилинен инсанларгъа япкъан яхшылыкъларыны айттыра.

Шаирнинъ «Тильки ве къоян» адлы ресимли эсери масал шекилинде яратылгъан. Тильки айнеджиликнен къоянны эвинден къува. Эсернинъ эсас

мевсусы бу эки айван этрафында олып кече. Эсер шойле башлай»:

Тильки эви къардан, буздан турушы
Къоян эви бир терекнинъ къувушы.
Баарь кельди — тильки эви мырады.
Шашкъанындан тап башыны тырнады.
Тильки эви мырагъан сонъ о
Чапкъынлыкъ иле къоянны эвинден айыра.

Шаир тилькинен къоян арасында олгъан биринджи даваны бедиий суретте шойле тасвирлей:

Тутып алды тильки къоян эвчигин,
Къоян агъылай, бильмей эм нишлейджегин.
Къоян деди: «Джаным къашкъыр, ярдым эт,
Бир тилькичик этти эвим алекет».

Къоян башта къашкъыргъа, сонъ аювгъа ярдым сорап мураджаат эте, лякин бириси айнеджи тилькини месюлиетке чекип оламай. Къоян агъыр куньлеринин бирине кирпичикке расткеле.

Бир кирпичик расткельди бу къоянгъа,
Деди: «Не ичюн сен агълайсынъ? Айтсана?»
Къоян айтты эп башына кельгенин,
Насыл эвин тилькичикке бергенин.

Кирпи къоянгъа ярдым эте, шуны да къайт этмек керек ки, кирпи халкъ агъыз яратыджылыгъында, масалларда эр вакъыт тилькини енъе. Шаирнинъ бу эсеринде де кирпи бу давада гъалип чыкъа.

Кирпи деди: «Корьсет манъа тилькини,
Шимди барып чангъытайым тютюнни
Баргъандан сонъ къобачыкъкъа кирпичик,
Шай джекирди: «Тез ярамаз мында чыкъ!
Кескин уджлу инелернен санчарман.
Бу эвчикни парлап, бозуп ачарман!»
Тилькичикнинъ къоркъудан къан, тер тюшти юзюне,
Чыкъкъан бою сапланды кирпичикнинъ устюне.

А. Чергеев «Тильки ве къоян» масалында тильки, къашкъыр, аюв образларында айры укюмран сыныфларнынъ япкъан адалетсизликлерини кинаели тарзда тенкъыткъа огърата. Масалда адалет, догърулыкъ енъе, зорбалыкъ япкъан тильки «Къачып кете тавларгъа, аякълары бутюн къан», къоян исе «кирпичикни корьген сайын алгъышлай!»

Асан Чергеев балаларгъа багъышлагъан эсерлеринде халкъ агъыз

яратыджылыгъындан, онынъ жанр хусусиетлеринден якъындан файдаланып, аджайип эсерлер яратты.

Яни о балаларнынъ энъ якъын досту ве меслекдешине чевирильди. Къырымтатар бала эдебиятынынъ хазинесине озюнинъ салмакълы, терен мундериджели, гъаели эсерлеринен буюк иссе къошты. Лякин языкълар олсун эдебиятымызда бу аджайип иджаткярнынъ фаалиети кереги киби огренильмеди.

Эльбет де, озь девиринде онынъ яратыджылыгъына А.Е. Крымский, профессор Бекир Чобан-заде, Абдулла Лятиф-заде ве дигерлери эйи къыймет кестилер.

Дженктен сонъ исе Асан Чергеевнинъ эсерлери матбуатымызда сийрек олса да басылып турдылар. 1971 сенеси онынъ «Аджы Ислям молла» адлы поэмасы «Ленин байрагъы» газетасында басылды.

1976 сенеси Гъафур Гъулам адына бедиий эдебият нешриятында дердж олунгъан «Саадет ичюн» адлы шиирлер ве поэмалар китабындан онынъ бир сыра шиирлери ве «Аджы Ислям молла», «Такъдир» киби поэмалары ер алдылар.

1986 сенеси исе онынъ «Айванлар не айталар?» адлы шиирлер джыйынтыгъы белли рессамымыз Зарема Трасинова тарафындан гузель, ренкли ресимлерле безетильген алда, учь тильде (къырымтатар, озьбек ве рус) 75 000 нусхада дердж олунды.

Демек, аджайип шаир Асан Чергеев къырымтатар эдебиятында озюне ляйыкълы ер ала бильди.

Усеин Шамиль ТОХТАРГЪАЗЫ (1881-1913)

Къырымтатар халкъынынъ белли демократ шаири Усеин Шамиль Тохтаргъазы 1881 сенеси 14-нджи февральде Ялта уездининъ Коккозь коюнде фукъаре аилесинде догъды. Шамиль озь къорантасы акъкъында «Дюнья ве аят яхуд терджимеиалым» адлы эсеринде шойле яза: «Бабам Тохтаргъазы окъумагъан, джаиль, агъач араба япмакънен, дагъдан одун-агъач кесип сатмакънен кечинген бир адам эди. Бабасы Умер де онынъ киби экен... Мен бала экенде, къартанам ве пек яш бир къардашым ич бир малсыз, келирсиз, пек факъыр бир алда, ачлыкъ ичинде омюр тоздура эдик! Шуны билем ки, бираз сонъра 20-25 капик куньделикке тютюн хызметинде чалышкъанымны ве бу вакъытлардаки ёкъсузлыкънен берабер сувукътан чеккен азапларымны хатырлайым».

О даа яш чагъында бабадан оксюз къала. Ёкъсузлыкъкъа оксюзлик де къошула ве Шамильнинъ азаплы омюрини агъырлаштыра.

Фукъаре койлю балалары киби, Ш. Тохтаргъазы да окъуп, терен тасиль алып оламады. Бу акъта озю де шойле яза: «Зира мен башкъа бахытлы кимселер тарзында чокъ вакъыт мектеп я да оджа корьмедим, окъумадым десем, ялан сёйлемем».

О догъгъан коюнде Себие адлы бир оджапчеден башлангъыч бильги ала. Сонъра Акъмесджитте _+«Учительская семинария»+_ окъувыны екюнлей. Илериде окъувыны девам этип оламагъаны ичюн озь бильгисини мустакъиль алда теренлештирмеге арекет эте. Андан-мындан тапкъан китапларыны дикъкъатнен окъумагъа, олардан нумюне алмагъа тырыша.

1897 сенеси он алты яшында экенде энди чалышмагъа меджбур ола. Ялта уездининъ Аутка коюнинъ мектебинде оджалыкъ япа.

_+«Татарская школа»+_да окъугъанда озь миллий эдебиятыны терен огренювнен берабер рус эдебиятынен де меракълана, дюнья эдебиятынынъ илери векиллерининъ эсерлеринен таныш олып башлай. Иште бу вакъыт озю де шиирлер язмагъа арекет эте.

Ильк язгъан шиирлерининъ бири «Окъумакъ истер!» шииринде муэллиф шойле дей:

Юдже Султаным,
Дерде дерманым.
Бу тенде джаным
Окъумакъ истер!

***

Шимди китап чокъ,
Окъумаян ёкъ,
Акъыллы чоджукъ
Окъумакъ истер.

1902-1904 сенелери Керч уездининъ Сараймен кой мектебинде чалышкъан Усеин Шамиль Тохтаргъазы фукъарелернинъ агъыр яшайышыны тасвир эткен бир сыра шиирлер яза. Оларнынъ биринде шойле дей:

Дагъда яшар — якъмагъа бир одуны ёкъ
Сув башында — сувдан янмагъан куню ёкъ,
Ашлыкъ сачар — ашамагъа уни ёкъ
Илим керек — парасы ёкъ огренмеге
Тили багълы, чареси ёкъ сёйленмеге…

Джаиль авам халкънынъ козюни ачувда буюк тесир эте бильген бойле сатырлар андаки зенгинлернинъ юкъусыны къачыра. Олар чешит фитнелер тюшюнип тапалар, талебелер ве халкънынъ дикъкъатыны озюне джельп эте бильген оджаны андан кетмеге меджбур этелер. Лякин оджа андан чокъ узакъ кетмей. Сарайменден Харджибие коюне авуша. Анда озь ишине даа да джиддий сарыла. Тез вакъыт ичинде кой джемаатынынъ ишанчыны, урьметини, севгисини къазана. Оларнынъ ярдымынен койде аджайип мектеп бинасы къуралар. Бу мектепте янъы усулда дерс берген оджанынъ шурети бутюн уездге даркъай. О заман медреседе окъугъан сокъталар да андаки окъувларыны быракъып, Усеин Шамиль Тохтаргъазынынъ мектебине баралар.

Оджанынъ янъы окъутув усулы, джемаат арасында алып баргъан ярыкъландырув ишлери, зенгинлерге къаршы куреши бутюн уездде шамата чыкъара. Акимиет векиллери оджаны ахлякъсызлыкъта, динсизликте къабаатлайлар. Арадан чокъ кечмеден онынъ ачкъан мектеби къапатыла. Озюнинъ иши исе Кефе жандарм идаресине теслим олуна. Бойлеликле, оджа андан къачып кетмеге меджбур ола.

1909 сенеси байлар ве руханийлернинъ, акимиет векиллерининъ мектеплерге къаршы олгъан тазйыкълары баягъы эксильген сонъ кой халкъынынъ истеги ве талабынен Усеин оджа кене Харджибие кой мектебине къайтып келе. Анда янъы мектеп ача. Бу девирде эсасен оджалыкъ ишинен мешгъуль олгъанына бакъмадан иджады да пек макъсулдар ола.

Шамиль Тохтаргъазы бир сыра шиирлеринде илим, бильги алув меселесини алдгъа сюре. Халкънынъ илимли, бильгили олып, юксек севиеде яшагъаныны арз этер эди. Шунынъ ичюн халкънынъ яхшы яшайышыны, келеджегени илимли инсанларны иш арекетинен багълай эди.

Шаир яш несильге мектепке кетип окъув-язув огренип, озь халкъына хызмет этмесини тевсие эте. Онынъ «Чоджукъ гит мектебе», «Айды, огълум мектебе» «Окъумакъ истер» киби шиирлери къырымтатарларнынъ эвлятларына, оларнынъ келеджегине багъышлана.

«Айды, огълум мектебе» серлевалы шиирни дикъкъатнен окъугъанда

корюне ки, бу уфакъ эсерде шаир халкънынъ такъдирини чезеджек меселелерни ортагъа къоя:

Сен, илим бильмек тилесенъ, айды, огълум, мектебе!
Джаилликни сильмек истесенъ, айды, огълум, мектебе!
Дюньяда кульмек истесенъ, айды огълум, мектебе!
Эр не истесенъ джианда, гит мектебе, мектебе!

Илим алмакъ, «джаилликни сильмек», «дюньяда кульмек», «не истесенъ джианда» киби ибарелер инсаннынъ омюринде, бугуньки яшайышында ве келеджек ярыкъ куньлеринде энъ муим меселелерни чезеджек илим олгъаныны къайд этерек, тек илимли, бильгили эвлятлар халкъкъа ярыкъ куньлер косьтереджегини ишанчле бильдире.

Бильги башкъа, ренки башкъа, акъчагъа къул олма ич!
Базы моллалар киби къаве, чайгъа къул олма ич!
Дженнетинъ — мектеп сенинъ, багъ, багъчагъа гуль олма ич!
Къоркъ худайдан, къоркъма байдан, айды, огълум, мектебе!

Бильги алув нетиджесинде халкънынъ огъул-къызлары «адвокат, доктор, муэндис, фельсефеджи олмакъ кереклигини шаир къайд этерек, шойле дёртлик ярата:

Акъ амель истер къолундан, нередедир, «чалманъ» демез!
Адвокат, доктор, муэндис, философ олманъ, демез!
Эп араптан сарф окъунъ, рустан илим алманъ, демез!
Дин де биль, эм фен огрен, айды, огълум, мектебе!

«О недир?» адына шииринде шаир генчлернинъ огюне джиддий суаль къоя. Сонъра бу суалине озю джевап бере.

Бундан сонъра онсыз аят олмаяджакъ,
Онынъ иле ачылан гуль солмаяджакъ,
О олан ерде зулума ер къалмаяджакъ,
О - окъувдыр ки, чоджукъларынъ малыдыр
О - илимдир ки, инсаннынъ кемалыдыр!

Корюне ки, шаир динге къаршы дегиль, о яш несиль динни де бильсин, дюньявий фенлерни де огренсин деп хытап эте.

Шаир «Чоджукъ, гит мектебе!» (1909 с.) шииринде догърудан-догъру балаларгъа мураджаат эте:

Окъу, джаиль къалма,
Дюньяда хор олма,
Джеэнемде янма,

Муфситлере къанма!
Чоджукъ, гит мектебе
Булурсынъ мертебе!

Оджа оларакъ къырымтатар балаларынынъ аджыныкълы бир алда олгъанларыны корер эди ве оларны озь эсеринде догърудан-догъру айдынлатыр эди.

Язы язмая огрен,
Языдыр иши гёрен
Одыр эмек верен,
Сени гузель гёрен
Чоджукъ, гит мектебе!
Ара, бул мертебе!

Шамиль Тохтаргъазы къырымтатар балаларынынъ бильгили, илимли олып оськенлерини истер эди. Озь эсерлеринде джаилликни азап саяр ве эр бир фенни мектеп талебелери яхшы менимсегенлерини арз этер эди.

Истер исенъ савап,
Чалыш, огрен эсап
Хазинедир китап,
Джаилликтир азап.
Чоджукъ, гит мектебе,
Вар, къазан мертебе!

Даима озь халкъынынъ агъыр яшайышыны корип джан-юректен янгъан, кедерленген шаир оны бу джефалы омюрден къуртармакънынъ ёлларыны къыдыра. Халкъны джаилликтен, джеалетликтен къуртармагъа, гъафлет юкъусындан уятмагъа тырышкъан алда «Дюньяда не вар?», «Беклериз», «Эй койлю!», «Миллетчилере», «Байрам киме?», «Не керек?», «Келинъиз достлар!», «Медениет», «Пара», «Къаранлыкъ», «Бир факъырнынъ дуасы» киби эсерлер яратты. Бу шиирлернинъ чокъусы сиясий гъае ташый, базылары исе джаилликке къаршы догърултыргъандыр. О заман эсерлернинъ базылары «Терджиман» газетасында, «Шура», «Енъи асыр» меджмуаларында басылдылар. Чокъ аракет этюви нетиджесинде 1910 сенеси Къарасувбазарда шаирнинъ «Налейи Къырым» адына шиирлер джыйынтыгъы нешир олунды. Бундан эвель о мектеп талебелери ичюн бир сыра окъув китаплары ве дерсликлер азырлагъан ве оларнынъ джумлеси халкъ арасында эльязма шекилинде даркъалгъан эди.

1910 сенелери Усеин Шамиль Тохтаргъазы «Пара», «Ашламалайыз», «Къаранлыкъ», «Миллетчилере» киби бир сыра шиирлер яратты ве оларда зенгинлерни кучьлю тенкъыткъа огъратты.

Алдынъыз да — сатдынъыз бу миллети
Ангинъиз бай олды алтын толды, дост?
Сиз де биз киби чекерсиз зиллети,
Пек билемиз, сизде акъча _+«нет»+_ я _+«есть»+_.
Эй, яланджылар, недирки иллети –
Итди фитненъиз бу халкъы алт ве усть!

Акъикъий оджа ве шаир Усеин Шамиль Тохтаргъазы къырымтатар къадын-къызларынынъ илимли, бильгили олувларыны истей. Ялынъыз окъумыш ана озь эвлядыны эйи тербиелейджегини яхшы анълай. Бу истегини «Ашламалыйыз» шииринде шойле сатырлар иле беян эте:

Мектеп иле ашланырса валиделер,
Сонъра догъар онлардан инсанзаделер.
Догъру сёздир ач аюв ич ойнамаз,
Фенден ач бир къыздан валиде оламаз!

Толсун онлар ибтида илим иле,
Къувет алсын диль иле, къалем иле,
Сонъ догъурсын миллете огъул ве къыз,
О заман адамлыгъа ёл булурыз!

Чюнки догъдыкъта бала зекки догъар,
Догъдыгъы йыллар джеалети богъар,
Ойле валиделер гузель бир мураббие,
Ойлеси верир балая тербие.

«Къаранлыкъ» шииринде исе шаир халкъны гъафлет юкъусындан уятмагъа тырыша.

Уян, халкъым, уян, ач козюнъни!
Къаранлыкъ юкъунъа лянет озюнинъ.
Ёл косьтере, айдынлыкъ кучьлю зия,
Ярыкъ эм бахтияр олур дюнья.

Шаирнинъ яратыджылыгъы эп кенишлеп, кескинлешип бараркен ялынъыз назм эсерлер язмакънен кифаетленип къалмады. Яваш-яваш несирге авушты. Мемлекетте синфий душманлыкъны гъает ачыкъ, тесирли, авам халкънынъ зенгинлерге къаршы курешини акс эткен, хурназлыкъларыны ачып ташлагъан «Моллалар проекти», «Рахимсиз бабалар» адлы пьесаларыны ве 1911 сенеси исе «Саадет адасы» адлы романыны язды.

Романнынъ баш къараманлары Дилявер ве Диляра озьлери яшагъан ерде халкънынъ агъыр яшайышынынъ ич де чареси тапылмайджагъыны

анълайлар. Койлеринден чыкъып Крит адасына кетелер. Анда еди йыл окъуп, терен бильги саиплери олалар. Сонъра Ватанларына къайтып келелер. Озьлерининъ догъмуш ерлеринде янъы аят къурмагъа тырышалар. Инсанларгъа бахт-сеадет багъышламакънынъ ёлларыны къыдырып тапалар.

Эдип бу эсеринен халкъны ярыкълыкъкъа чыкъув курешине давет эте. Онынъ бу арекети зенгинлернинъ къаныны къайната.

Нетиджеде 1913 сенеси сентябрь 17 куню Харджибие байлары атешин шаир, драматург, языджы Усеин Шамиль Тохтаргъазыны пычакълап ольдюрелер.

Бу улу симагъа багъышлап, белли языджымыз Шамиль Алядин 1979 сенеси «Иблиснинъ зияфетине давет» адына весикъалы повесть нешир этти. Эдип бу фаджиа акъкъында шойле яза: «Асырымызнынъ башында Къара денъиз саилинден алты чакъырым ичериде, Харджибие къариесинде фаджиалы вакъиа юзь берген. Халкъ вакъиадан чокъ кедерленген, чокъ козьяшлар тёккен, мерумны койнинъ дживарындаки мезарлыкъта дефн эткен».

Акъикъатта, Къырым халкъы Шамиль Тохтаргъазынынъ юзюнде энъ истидатлы, энъ илери шаири ве языджысындан айырылды.

Усеин Шамиль Тохтаргъазы озюнинъ къыскъа омюрю ичинде баягъы эсерлер яратты. Лякин теэссюфлер олсун ки, бу къыйметли зсерлернинъ «Налейи Къырым» шиирлер джыйынтыгъындан башкъа, о сагъ экенде, ич бири дюнья юзю корьмеди. Эльязма алында къалып кеттилер. Бу акъта Шамиль Алядин озюнинъ Усеин Шамиль Тохтаргъазы акъкъындаки «Иблиснинъ зияфетине давет» адлы аджайип эсерини шойле сатырларнен екюнлей:

«Бу эльязмалар ичюн бизни де джезалая билелер» деп тюшюне Тохтаргъазынынъ Умер адлы сою. О, Усеин эмджесининъ эльязмаларыны кийизге сара, сандыкъкъа къойып, устюнден демир къыршавларнен еките, геджелейин дагъгъа, Къуш-Къая тюбюндеки къорувгъа алып кете. Юксек ювез тереги астында терен чукъур къазып, сандыкъны ерге комюп къоя.

... Сонъундан тюрлю тедкъикъат экспедициялары кельди, дагъда къорув ичинде тешильмеген ер къалдырмадылар. Кимсенинъ къазмасы сандыкъкъа илишмеди. Албуки... сандыкъ анда. Къуш-Къая янында къорув ичинде, топракъ астында ята».

Буюк языджы Шамиль Алядин «Иблиснинъ зияфетине давет» повестини Тохтаргъазынынъ эсерлери бир ерде сакъланып къалгъандыр, вакъытнынъ кечмесинен илле бир ерден тюртюп чыкъарлар, деген умютнен бойле екюнлегендир.

Мемет НУЗЭТ (1888 – 1934)

Шамиль Тохтаргъазынынъ, Асан Чергеевнинъ замандашы Мемет Нузэт (Челебиев) 1888 сенеси март 13-те Кезлеве дживарындаки Айдергъазы коюнде догъды. Башлангъыч бильгини, окъув-язувны кой оджапчесинден огрене. Анасындан яшлыкътан оксюз къалгъан Мемет окъувыны девам эттирмек ичюн Кезлеве медресесине кире. Бу медреседеки окъувнынъ кетишаты оны къанаатлендирмей. Шунынъ ичюн 1900 сенеси о Багъчасарайдаки «Зынджырлы медресе»ге авушмагъа наиль ола. Анда Мемет шу вакъытта энъ намлы алим ве оджалардан бириси олгъан Исмаил Лемановдан эдебият дерси ала. Шаир ве эдебиятшынас Эшреф Шемьи-заде «Омюр ве яратыджылыкъ китабында шойле яза: «Багъчасарайда Мемет озюни янъыдан дюньягъа кельген киби ис эте. О эсап, джогърафия, тарих киби фенлернинъ эсасларыны туркче китаплардан, рус тилини исе, русча къыраэт китаплардан озь башына та койде экенде огренип башлагъан олса да, янъы фенлерни, хусусан рус тилини темелинден мында огренип башлай. Бу саада онъа рус тили оджасынынъ айрыджа буюк ярдымы токъуна».

«Зынджырлы медресе»де Мемет рус тилини ве эдебиятыны авесликнен огрене. А.С. Пушкин, И.А. Крылов, В.А. Жуковский ве башкъа рус шаир ве языджыларынынъ эсерлеринен якъындан таныш олмагъа оджасы Исмаил Леманов ярдым эте.

Кой баласы халкъ яшайышыны, агъыз яратыджылыгъыны яшлыгъында буюк дикъкъатнен динълей ве огрене. Яшлыкъта корьген ве бильгенлери келеджекте шаирге аджайип эсерлер яратмагъа буюк ярдым эте.

Мемет Нузэт бойлеликле, озю де кичкене эсерчиклер язмагъа башлай. Лякин онынъ эдебий яратыджылыгъы 1905 сенеси буржуа-демократ инкъилябы алтында илерилеп башлай. Шаир бу девирде яраткъан эсерлеринде заманнынъ талалларына джевап бермеге арекет эте. Бир сыра укюмран сыныф векиллерине къаршы догъуртылгъан эпиграммалар ярата. Бу сатирик эсерлеринде чаризм миллий сиясетининъ акъсызлыкъларыны, омюрдеки эксикликлерни кескин тенкъыткъа огърата. Буларнынъ эпси ичюн Мемет Нузэт чаризм тарафындан незаретке алына ве 1904 сенеси Акъмесджит апсханесине къапатыла. Шаир апсханеде пек тарсыкъа, чюнки аяттан, эр куньки омюрден узакълаша, хабердар олмай. О агъыр куньлер акъкъында шаир шойле сатырлар ярата:

Башымда мий къуруды, козюмде яш,
Ашасам да, ич кетмей тамакъдан аш
Гедже-куньдюз раатсыз, джан чекише,
Тюшке келе юкъласам, дост-аркъадаш.

Козюм алды къаранлыкъ, беден ёргъун,
Ич бир шейге арзы ёкъ, гонъюль къыргъын.

Не тышарындан бир хабер, не бир газет,
Санки, дюнья, алай шей манъа даргъын.

Апсханеден чыкъкъан сонъ, Мемет Нузэт Русиеге сеяткъа чыкъып, Москвада, Петербургда, Къазанда, Оренбургда, Уфада ве башкъа бир сыра шеэрлерде булуна.

Шаир Уфада «Галия» медресесинде окъуй. 1910 сенеси Къазанда буюк татар шаири Абдулла Тукъайнен корюше ве онынъ лекцияларыны динълей.

Шаирнинъ ильки шиири 1912 сенеси Багъчасарайда «Терджиман» газетасында басыла. Лякин онынъ иджады эсасен сонъундан гурьленип башлай. Мемет Нузэт бутюн кучь-къуветини яш несильни тербиелев ишине берил, оджа олып чалыша. Эдебиятшынас И.Керимовнынъ малюматларына коре, шаир 1920 сенелернинъ сонъунда Акъяр больгеси Байдар коюнинъ мектебинде оджалыкъ япаркен, зенгинлер табакъасына менсюплюги ичюн, тазйыкъкъа огъратыла ве 1934 сенеси майыс 4 куню Коккозь хастаханесинде апансыздан энди 46 яшында экенде козьлерини эбедий юмды.

Шаир, эдебиятшынас Эшреф Шемьи-заде Мемет Нузэтнинъ яратыджылыгъыны шойле болюклерге боле:

1. Сатирик ве юмористик эсерлер.
2. Энъ кучюк ящдаки балачыкълар ичюн шиирлер.
3. Лирик шиирлер.
4. Несир эсерлер.

Мемет Нузэтнинъ иджадыны шойле болюклерге айырмакъ бугуньки эдебиятышнаслыкъ фенининъ талабына ильмий джиэттен джевап бере.

Шаир аджайип образлар, унутылмаз левхалар вастасынен терен гъаели, заманнынъ талапларына джевап берген эсерлер яза. Онынъ эсерлериндеки фикир теренлиги, ифаде васталарынынъ зенгинлиги, сёз усталыгъы бугунь де нумюне ола биле. Корюне ки, Мемет Нузэт аджайип эсерлер яратты. Омюрюнде чокъ йыллар девамында оджалыкъ япкъан шаир балаларгъа юксек инсаний дуйгъулар ашлай биледжек, оларнынъ бедиий ве эстетик талапларына толу джевап бере биледжек шиирлер яратты.

Мемет Нузэтнинъ «Эчкичик», «Ана иле бала арасында» ве башкъалары кичкенелерге багъышлангъан эсерлердир. Шаирнинъ «Эчкичик» серлевалы эсери халкъ агъыз яратыджылыгъынен багълы оларакъ яратыла. Эсернинъ биринджи дёртлиги:

Бир сары эчким бар эди,
«Балалайым» - дер эди.
«Балаласам, беш олур,
Чобанларгъа эш болур»

къырымтатар фольклорынынъ шойле дертлюгини анъдыра.

Эчкичигим бар эди,

Балалайым дер эди.
Балаласа беш олур,
Чобанларгъа эш олур.

Эльбетте, бу эки дёртлюк де окъунакълы, саде, уйгъун шекильде яратылгъан.

Э. Шемьи-заде. «Омюр ве яратыджылыкъ». 1974 с.

Балалар оларны истекнен ве тез эзберлеп алалар. Эсерде эчкичик «къойчыкъларгъа ёл башлай», лякин «улакъларны ойланды» ве койге балачыкъларына къайтмагъы арекет эткенде, аягъыны сындырып эляк ола.

Улачыкълар багъыра,
Эчкичикни чагъыра:
«Анайымыз кельсин!» — дей,
Бизге эмчек берсин! — дей.

Эсернинъ сонъунда эчкичиклер анасына асретлик чекип, чобангъа шойле мураджат этелер.

«Эй, чобан, кель, сой бизни,
Къазанынъа къой бизни,
Ашалайыкъ, битейик,
Биз де анайгъа кетейик».

«Эчкичик» деген эсерде кичкенелерге тесир этеджек дёртлик уйгъунсыздыр. Ничюндир шаир эчкичикнинъ олюми акъкъында сёз юрюте, эчкичикнинъ олюми, улачыкъларнынъ оксюз къалувы динълейиджилерге менфий тесир ыракъса керек.

Шаирнинъ «Ана иле бала арасында» деген эсери диалог шекильде яратылгъан. Ана ве бала арасында олгъан суаль джевапта эсернинъ мундериджеси ачыла. Анасы баласындан сорай «Бу китапны ким йыртты?» — дегенде бала. «А бу элим» — деп джеваплана. Анасы баланы тазирлеген киби ола ве шойле дей:

Не шай эттинъ, я балам? А, гузелим?
Китапны ич йыртмазлар, тек окъурлар,
Окъугъанлар гуллердайын къокъурлар.

Эльбетте, бойле юрек севгисинен айтылгъан сёзлер, кичкенелерге озь тесирини ыракъмакъ керек. Лякин о черепни сындыра, джамны айыра, шкафтан конфетни алып ашай, хошафны иче де, буларнынъ эписининъ себебини энъ кичкенелер киби анълата. Анасы кичкененинъ джевапларыны шойле умумийлештире.

Ялан, ялан! Къабаат козьлеринъде
Янълышлыкъ бар, балайым, сёзлеринъде.
Къабаатынъ чокъала, тургъан сайын,
Мен, бир бала корьмедим ич сендайын.
Козюнъ корьген, эль алгъан, аякъ юрьген,
Хошап, конфет зевкъыны агъызынъ сюрген.

Шаир эсернинъ тербиевий тесирини сонъки дёртликте ача:

(Анасынынъ къучагъына атылып)
Бакъма козьге, анайым, тийме къолгъа!
Багъышлайыкъ оларны, биз бир ёлгъа.
Энди бир даа козь корьмез, къол да тутмаз,
Бизден изин олмаса, агъыз да ютмаз.

Корюне ки, шаир бала тербиесине багъышлангъан терен мундериджели эсерлер яратты.

Мемет Нузет къырымтатар бала эдебиятынынъ хазинесине буюк иссе къошкъан энъ корюмли, энъ истидатлы эдебият эрбабларымыздан бири олып къалды.

Джемиль КЕНДЖЕ (1896 – 1945)

Белли къырымтатар шаири Джемиль Велиля огълу Кендже 1896 сенеси Сеитлер районындаки Аблеш коюнде догъа. Мектепке къатнап башлагъанда халкъ масалларыны, эфсанелерини, чынълар ве айтымларны энъ чокъ бильген талебе оларакъ таныла. Онынъ мектептеки ильки оджасы Сеид-Мурад Кефели эди. Кефели озю эдебиятны севген ве талебелерге де бу севгини эшкънен, истекнен ашлагъан keниш бильгили оджа эди. Оджа яш Джемильнинъ эдебияткъа авеслигини сезип, онъа айрыджа дикъкъат эте. О рус тилини де яхшы биле ве талебелерни рус эдебиятынен де таныштыра. Джемиль башлангъыч мектепни он дёрт яшында битире, сонъра Копюрлюкой мектебине окъумагъа кире. Бу мектепте окъур экен, эдебиятнен даа джиддий огъраша ве кучюк-кучюк шиирлер язып башлай.

Джемильнинъ бабасы Велиля акъай огълунынъ бильгили олмасыны арзу эте, онынъ окъувгъа авеслигини корип къувана ве элинден кельген шараитни яратмагъа тырыша эди. Бу вакъытларда Къарасувбазарда Решид Медиев тарафындан тешкиль этильген мектепнинъ итибары пек арта, эр кес эвлядыны бу мектепте окъутмагъа арекет эте. Басыр Гъафаров Къарасувбазардаки бу мектепте окъугъан йылларыны шойле хатырлай: «Мен анджакъ Решид Медиевнинъ дерслерини динълеерек, ана тили ве бедиий эдебиятымызнынъ, медениетимизнинъ инкишафы не алда экенини ве бу ёлда чалышмакъ кереклигини яхшы анълагъан эдим. Лякин бу ильхамлы йылларнынъ тез узюлюви гонълюмни къырды. Ойле олса да, келеджекке умют, янъы совет акимиети девринде мектеплерде ишлевим зынджырланып тургъан фикирлеримни бугъавлардан къуртарды».

1910 сенесинде Усеин Шамиль Тохтаргъазынынъ «Налейи Къырым» адлы шиирлер джыйынтыгъы мектеплерге даркъатыла. Китапны яш Джемиль текрар-текрар окъуй, эр бир шиирнинъ манасыны терен анъламагъа тырыша. Эм анълай. Атта озюндже китапнынъ адыны денъиштире. Онынъ узерине, «Ынърангъан Къырым» деп яза. Асылында иш мында дегиль. Джемиль Кендже ондан пек тесирлене, ильхамлана, джоша. Озюндже бу ишке джиддий янашмакъ керексинъ, деген фикирге келе. Эм бу вакъиадан сонъ о эдебияткъа даа да зияде сарыла.

1913 сенеси Джемиль Кендже Тавдаиыр коюндеки медресеге кире, мында о Джафер Гъафарнен таныш ола. Олар эдебият тёгереклеринде, шиириет акъшамларында берабер иштирак этелер. 1915 сенеси Джемиль Кендже тувгъан коюне къайта ве анда оджалыкъ этип башлай.

1917 сенеси Акъмесджиттеки къырымтатар гимназиясына кире, лякин онынъ окъувы мында да чокъ девам этмей. О кене коюне къайтып кете ве оджалыкъ этип башлай. Ангренде яшагъан огълу Атилланынъ хатырлагъанына коре, Джемиль Кендже Багъчасарай медресесинде де окъуй ве оны мувафакъиетнен битире. Бу девирде онынъ анасы вефат эте. Яшайышнынъ агъырлыкъларынен пек эрте расткелишкен Джемиль

гъайретнен чалыша, окъумакъ, бильги алмакъ ниетини ташламай.

Джемиль Кендже Сарайлы-Къыят коюнде Сеит-Умер къызы Лейля Хатип-задеге эвлене, олар бераберликте Тотайкой оджалар техникумына окъумагъа кирелер. Бу девирде Къырымда яшайыш пек муреккеп эди, этрафта ачлыкъ, укюмет маариф ишлерине кереги киби дикъкъат айырмай, талебелер агъыр шараитте омюр кечире эдилер. Талебелернинъ бир чокъу окъувларыны сонъуна алып чыкъмадан койлерге чалышмагъа кетелер. Лейля ханым ве Джемиль Кендже окъувларыны ташлап кете ве койде оджалыкъ этип башлайлар.

Ярым адада яшайыш бираз тюзельген сонъ Джемиль Кендже омюр аркъадашынен берабер учь йыллыкъ оджалар институтына кирелер. Джемиль ана тили ве эдебияты факультетине, Лейля-ханым Сеитумерова исе биология факультетине кире. Институтны битирген сонъ къары-къоджа бутюн омюрлерини яш несильни тербиелев ишине багъышлайлар.

Джемиль Кендже башлангъыч ве орта мектеплерде дере бере ве сонъра окъув ишлери мудири олып чалыша. Сюргюнликнинъ агъыр йылларында Джемиль Кендже 1945 сенеси Озьбекистангъа келип чыкъа ве шу сене Ташкент областынынъ Пскент шеэринде вефат эте.

Бутюн омюри балалар арасында кечкен, бала къайгъысынен яшагъан Джемиль Кендже балаларнынъ психологиясыны, истеклерини, ынтылышларыны пек яхшы биле ве онынъ бу саадаки яратыджылыгъына озь девиринде юксек къыймет кесиле. 1927 сенеси Къырым девлет нешриятында онынъ «Бала шиирлери» адлы джыйынтыгъы басыла. Джыйынтыкънынъ башында «Оджа аркъадашларыма» серлевалы кириш сёзюнде муэллиф шойле яза: «... йылтыравукъ козьлю Зубейдечиклернинъ, Асанчыкъларнынъ буюк итияджлары къаршысында сарсыгъан юреклер ве аджынув, къайгъырув хусусиетлерини ис иден димагълар, ич шубесиз, сувукъ ве лякъайд къалмазлар.

Балаларгъа аид эсерлернинъ азлыгына коре оларакъ, оларнынъ ичтимаий омюринден, яхуд базы айванларнынъ яшавларындан алынып язылгъан бу рисалечик буюк бир икътидар нетиджеси дегиль, ялынъыз юкъарыда арз олунгъан бу буюк ихтияджын варлыгъыны дуюм нетиджесинде мейдангъа кельмиштир».

Озь халкъынынъ садыкъ эвляды олгъан Джемильни шу халкънынъ келеджеги олгъан балаларнынъ такъдири раатсызлай. Шаир оларакъ Джемиль Кендже озь огюне юксек вазифелер къоя ве оларны догъру чезмеге арекет эте.

Шаирнинъ бу джыйынтыгъына «Турналар кочелер», «Чочамий торгъай», «Къаргъалар авлана», «Гедже къушу», «Талашувнынъ сонъу», «Чанаман таялар», «Не ичюн шай ашыкъа? «Бостан къарагъанда», «Язмадыр, балам!», «Дюльгер алетлери шай айта», «Кой хозяйствосы алетлери шай айта», «Трактор шай дий» киби шиирлери кире.

Отузынджы йылларда «Яш ленинджилер» журналында шаирнинъ бир

сыра шиирий эсерлери басыла. «Социалист чёллеринде», «Экинджи смена», «Джанлы акт», «Костерлы гедже», «Соцярыш ишде» ве башкъалары булар джумлесиндендир. Басыр Гъафаровнынъ «Йылдыз» журналында басылгъан (1981, № 4) «Джемиль Кендже аджайип бала шаири эди» серлевалы макъалесинде шаирнинъ терджимеийалы бериле ве шиирлеринден нумюнелер тевсие этиле. «Турналар кочелер», «Чочами торгъай» киби шиирлери табъ олуна. Не ичюндир «Трактор шай дий» шиири «Трактор» деп адландырыла, «Дюльгер алетлери шай айта» шиирине «Алетлер сёйленелер» деп серлева къоюла. Джыйынтыкъта «Алетлер сёйленелер» серлевасы алтында басылгъан дёртликлерни макъале муэллифи умумен ташлап кете. Эсерлери иле девир сынавындан кечкен эр бир классик эдипнинъ яратыджылыгъыны тюзетмек, догърултмакъ мумкюн олмагъаны киби Джемиль Кендженинъ эсерлери де бундан 65 йыл эвельси насыл басылгъан олса, окъуйыджыгъа ойле де такъдим олунмакъ керек.

Бекир Чобан-заде «Сонъ девир къырымтатар эдебияты акъкъында» денильген мешур макъалесинде Джемиль Кендженинъ яратыджылыгъына юксек къыймет кести. Белли шаир ве эдебиятшынас Эшреф Шемьи-заде бала эдебиятынынъ вазифесини анълатаракъ шойле деген эди: «...балаларнынъ бедиий ве эстетик талапларына толу джевап бере биледжек шиирлер язмагъа икътидарлы шаирлер, яш бала рухиетини (психологиясыны) там манасында темельден ве теренден бильген педагог шаирлеримиз Асан Чергеев, Мемет Нузет ве Джемиль Кендже эдилер». (Эшреф Шемьи-заде. «Омюр ве яратыджылыкъ». Ташкент, 1974 с. с. 39).

Шаирнинъ огълу Атилланынъ бильдиргенине коре, Джемиль Кендженинъ биринджи шиири «Севги асав эгерлетир» деп адландырылгъан. Койлю йигит севимлиси янына ашыкъаракъ, йылкъыда отлап юрген ве ич де минильмеген атны мине. Ёлда чокъ беляларгъа огърай, чокъ керелер йыкъыла. Онынъ севгиси ойле кучьлю эди ки, о бутюн къыйынлыкъларны енъип, севимлисине къавуша ве эвлене. Корюне ки, шаирнинъ биринджи эсери балаларгъа багъышланмагъан. Онынъ бу эсери ич бир ерде басылмагъан екен.

Джемиль Кендже яраткъан шиирий эсерлернинъ мевзусы кениш, мундериджелери зенгиндир. О балалар ичюн язгъан эр бир шииринде балаларнынъ хусусиетлерине коре бакъышлары, меракълары, табиат манзаралары, айванлар, къушлар ве адамларнынъ оларгъа мунасебети саделикнен ве айны заманда юксек бедиийликнен тасвирлене. Балалар ичюн язув-баланы огретюрдир. Койлюлер насыл яшайлар, эв эшьялары, иш алетлери насыл къулланыла? Шаир, дерсинъ, балаларгъа устазлыкъ япа, эр бирининъ элинден тутып, чалышмагъа, ишни севмеге огрете. Балалар ичюн язгъанда уфакъ-тюфек шей олмай. Шаир буны яхшы биле, о язгъан шиирлернинъ серлевалары да адийдир: Турналар, Чочамий торгъай, Къаргъалар, Гедже къушы... Эр бир къуш ве айваннынъ адетлери, яшайыш тарзы, ашагъан ашлары, инсангъа кетирген файдалары тафсилятнен

косьтериле. Бала куньде корип юрген къуш ве айванларны бундан сонъ башкъаджа биле, оларны севмек, къайгъырмакъ керек олгъаныны анълай. Меселя, «Турналар кочелер» шииринде шаир бу сой къушларнынъ кузьде сыджакъ ерлерге кетювлерини шойле анълата:

Бакъынъыз, балалар!
Турналар кочелер.

Тизильген сыралар,
Аскердай кетелер.

Бириси алдында,
Къалгъаны артында,
Турмайып кетелер,
Денъизге етелер.

«Йылдыз» журналынынъ 1981 сенеси экинджи санында басылгъан айны шу шиирнинъ эки дёртлиги не ичюндир алынып ташлана. Буны анъламакъ, яхуд анълатмакъ гъаеп кучь.

Къырымда яшагъан балалар чочами торгъайнынъ не олгъаныны пек яхшы билелер ве озьлери бильген къушлар акъкъында, табиий ки, меракънен окъуйлар. Бу сой къуш Къырым масалларында, эфсанелеринде, чынъларында да пек чокъ расткеле. Шаир Джемиль Кендже оларны бойле тасвирлей:

Бакъынъыз, ювасы
Не къадар гузель.
Оны ясагъан
Пек чебер бир эль.

Санки, бир таш-къабакъ
Ортадан болюнген.
Топракънынъ ичине
Къоюлгъан комюльген.

«Гедже къушы» шиири тапмаджа тарзында язылa, онынъ тек озюне хас олгъан хусусиетлери, адетлери садедже косьтериле:

Къушкъа ошай, къанаты бар,
Къанатында тырнагъы бар.
Сычан десем, сычан дегиль,
Эки дане аягъы бар.

Танъ агъара башласа,
Козьлери сокъурлаша.

Тез-тез барып акъыргъа,
Сачакъларгъа тырмаша.

Нефис эдебиятта не акъкъында язылгъанынен бирликте насыл язылгъаны да муимдир. Джемиль Кендже балаларнынъ куньде япкъан ишлерини, ойнагъан оюнларыны ойле тасвир эте ки, дерсинъ, бундан сонъ балалар эр куньки адетий ишлерге, оюнларга янъы козьнен бакъалар:

Байырдан балалар,
Чанаман таялар.
Орталыкъ бем-беяз
Авасы серт, аяз.
Чаналар къакъыша,
Балалар бакъырша.
Тыгъырып байырдан,
Авуз къан, бурун къан.
Зарар ёкъ, сарармыз
Токътамай таярмыз.

«Не ичюн ашыкъа?» шииринде шаир шойле манзара ярата:

Автомобиль — ворт, ворт, ворт...
Огюмден чабик оть.
Оть чабик, вакъыт ёкъ,
Ашыкъам, ишим чокъ!

Трамвай — чанъ, чанъ, чанъ...
Чекилинъ алдымдан.
Басарым, тез юрунъ,
Алдымдан узулюнъ.

Шаир базы шиирлеринде балаларны ады-адынен айтып, япаяткъан ишлерине кинаели тарзда къыймет кесе. Мисаль ичюн «Бостан къарагъанда» шиирини алайыкъ. Мында Шерфе, Асан, Зоре, Анифе адлы балаларнынъ оюн арекетлери тасвирлене, олар оюнгъа алданып, бостанны бакъмакъ кареклигини унуталар. Шерфе Зоренинъ сёзюне бакъып, анасынынъ насиатларыны акъылдан чыкъара.

Отурдылар ишни ташлаб,
Ойнадылар бешташ, джумакъ,
Эглендилер къырмызы, акъ
Сары кобелек къувалап
Бир-бирине сув шыбалаб...

Эсернинъ эсас фикири сонъки дёртликте бериле:

О арада бирден-бирге,
Бостан бетте, якъын ерде,
Тувар сеси эшиткенде,
Шерфечик «Ай, бостан!» — деди
Лякин бек кеч болгъан эди.

Шаир балаларны насиатламай, тазирлемей, лякин эсерни окъугъан окъуйыджы къараманларнынъ янълыш арекетлерини анълай, хуляса чыкъара.

Шаир койлюлер аятыны яхшы биле, иш алетлерининъ къыйметини оларнынъ энъ муим характерли хусусиетлерини тасвирлев ёлунен косьтере:

Оракъ

Меннен экин оралар,
Белин байлаб буварлар,
Сонъ топларлар культелеб,
Джыярлар эп дестелеб.

Бурав

Бурав деп манъа дерлер,
Агъачны меннен тешерлер.
Тишим меним худжурдыр,
Айланчыкътыр, узундыр.

Иш алетлерининъ инсанлар ичюн гъает керекли олгъаны анълатыла, эр алет акъкъында бирер дёртлик язылгъан сонъ муэллиф шойле умумлештире:

Бизге дюльгер алети дерлер,
Усталар бизимле ишлерлер.
Айтынъ, балалар, биз олмасакъ,
Усталар ненен ишлерлер?

Отузынджы йылларда Джемиль Кендженинъ бир сыра шиирлери «Яш ленинджилер» журналында басыла. Булар «Социалист чёллеринде», «Джанлы акт», «Экинджи смена», «Костерлы гедже», «Соцярыш ишде», «Экинджи несиль», «Къарт койлю иле агъач сабан» ве иляхре.

Эр бир иджаткярнынъ яратыджылыгъы озь халкъынынъ тарихы ве такъдиринен сыкъы багълыдыр. Бунынъ ичюн де акъикъий санат эсеринде шу халкънынъ тарихында олып кечкен дикъкъаткъа ляйыкъ вазифелер тасвирлене, я да онынъ вазифелери косьтериле. Отузынджы йылларда ойле вакъиалар олып кечти ки, оларнынъ нетиджесинде халкънынъ яшайыш тарзы денъишти. Бу — социалистик къуруджылыкъ, коллективлештирюв, бешйыллыкълар, соцярышлар ве дигерлери эди. Бу вакъиалар

халкъларнынъ ве мемлекетлернинъ такъдиринде насыл роль ойнагъанындан къатий назар белли бир тарихий девирни къаврап алалар ве табиий ки, медений аятта озь аксини тапалар.

Джемиль Кендже отузынджы йылларда яраткъан эсерлеринде, озь замандашлары киби, соцярышлар, соцкъуруджылыкълар, пионер, комсомол, партия мевзуларында да эсерлер яратты. Эбет, о вакъытларда аятнынъ бутюн джерьянларыны къаврап алгъан умумий сиясеттен четте турып эсер яратмакънынъ чареси ёкъ эди. Лякин шаир не акъта язса, онынъ язгъанлары балалар аятынен, оларнынъ арзуларынен ве тербиесинен багълы ола эди.

Къырым койлюлери насыл чалышалар, эбет, балалар да буюген сонъ буюклер киби чалышаджакълар ве шимдиден бунъа азырланалар. «Экинджи смена» шииринде тютюнджилернинъ чалышувы бойле тасвирлене:

Айтмасы къолай,
Иш этмеси къыйын.
Иш бизге оюн,
Иш байгъа къыйын.

Кунеш тува
Къызарып бетимизге.
Чыкълы тютюн
Сув сепе устюмизге.

Рубашкалар, кофталар
Тютюнли, зифир.
Козьлер аджый юкъудан,
Бетимиз бир кир.

Балалар бахтнынъ эмек саесинде догъгъаныны, яхшы яшамакъ ичюн яхшы чалышмакъ керек олгъаныны, эмекте къазанылгъан къуванчнынъ кучюни ис этелер:

Авада гурьдели
Къаялар инъледи,
О, деди: 4
110%
деп
Биринджи сырада
Турмакъта.
Ударник байрагъын
Алмакъта.

Балалар мевсимлерни яхшы билелер, мевсимлерге аит манзараларны пек

кучьлю ис этелер. Баланынъ озю бильген шейлерни джанлы левхаларда тасвирлемек, затен, классик эдебиятнынъ хусусиетлеринден биридир. Джемиль Кендже «Джанлы акт» шииринде баарь мевсими кельгенини шойле тасвирлей:

Ильк баарь
Авалар турлене,
Тарлалар ешере, бурьлене.
Къар бите кунь-куньден.
Озенлер таша,
Ешерген чёллерде
Тайлар ойнаша,
Озенлер ашыкъа
Денъизге етем-деп.

Бутюн табиат уяна, джанлана, дюльберлеше, койлюлерни ишке давет эте. Халкъ да баарьде гъайретнен чалышмагъа арекет эте, янъы техника чёллерге чыкъа, яшлар бу техниканы менимсей:

Джамбаз къыз
Трактор пешинден
Туренни темизлей,
Борона токътамай
Топракъны тегизлей.
Колхозник окъусын
Актинде!
«Вазифе толаджакъ
Вакътинде».

«Костёрлы гедже» шииринде Джемиль Кендже бедиий яратыджылыкъ акъкъында тюшюне. Тюшюнерек, кене табиат манзараларына мураджаат эте. Затен, шаирнинъ эксери эсерлеринде табиат манзараларынынъ тасвири белли бир юк ташый, эсернинъ макъсадыны ачыкъ косьтермеге хызмет этелер. Бу шиирде лирик къараман шаирнинъ озю ве о яшагъан девирнинъ джошкъун руху, о девирнинъ балалары. Шаир оларнен къонуша, фикир алышып-берише, оларнынъ гъайретлеринден джошып, ильхамланып, шиир язмагъа кирише. Бу шиирде баягъы натурализм бар, бир бакъышта о аджеми, къарардан зияде саде олып корюне биле, амма о язылгъан вакъытны козьде тутсакъ, эр шей анълашыла. Эльбет, Джемиль Кендже де бу меселени озь шиирлеринде акс эттирди, девир ишанчыны, гъаесини яшларгъа ашлады.

Эр кесде тюшюндже
Эр кес озь ишинде.

Эрте, танъ, хоразлар чагъыра,
Озенде бакъалар багъыра
Азбарда ат кишней, кишней де
Пек суер тайчыгъын чагъыра.

Тынч кой — тепренди,
Гурульти — шамата
Санки, бир музыка
Тратта-та, тратта-та!..
Тез эмир
Тез джеваб.

Балалар буюклернинъ пешинден эминликнен кетелер, гъайретнен чалышалар. Шаир озь къараманларынынъ енъишлеринден ильхамлана, эксикликлерине языкъсына, амма,еписи бир, шиир озь девирине хас олгъан котеринки рухунен ашлангъандыр. Эсердеки вакъиалар пек тез инкишаф этелер, манзаралар бири-бирини денъиштире, эсер шойле бите:

Чанъ ура,
Халкъ тура секирип.
Сабанлар ёнеле екилиб,
Барналар шыкъырдай
Санки багъыра.
Атларны ярышкъа
Шай деп чагъыра.
+«Задание – +
5 куньде толаджакь,
Кейфиет –
юзде юз оладжакъ».

Сонъки дёртлик эсерде эр бир манзарадан сонъ текрарлана. Бу ал шиирнинъ окъулмасыны енгиллештире, котерильген ве косьтерильген меселенинъ муимлигини къайд эте. Шаир озь эсерлерине талапкярлыкънен, месюлиетликнен бакъа.

«Бабам, эксери алларда, шиирлерини бир къач вариантта яза ве неширгe тек бир вариантыны теклиф эте эди» – деп хатырлай шаирнинъ огълу Атилла. Буны шаирнинъ «Чочамий торгъай» шиири мисалинде ачыкъ корьмек мумкюн. О шиирнинъ биринджи варианты бойле эди:

Бир таш-къабакъ ортадан болюнген,
Ёлнынъ четине кетирип комюльген.

Чочамий торгъай ёлнынъ четинде
Ювасын ясагъан богъдайнынъ ичинде.

Чочамий торгъай топракъдай тюсинен
Озь-озин сакълай зарарлы кишиден.

Чочамий торгъай, о шимди пысты
Душмандан сакъланып, опугин къысты.

Тийменъиз, балалар, къушчыкълар яшасын,
Инсангъа зарарлы къуртларны ашасын.

Айны шу шиирнинъ «Бала шиирлери» джыйынтыгъына кирсетильген варианты секиз дёртликтен ибарет олып, шаир къушларгъа инсанларнынъ мунасебетини косьтеререк, къушларнынъ файдасы акъкъындаки мевзуны даа да теренлештире, эм тасвирлей, эм де озю хуляса чыкъара ве давет эте. Шиирнинъ тили саде, къафиелери уйгъун, сатырларнынъ ольчюси бирдай, бир нефеснен окъула.

Бала эдебиятынынъ хусусиетлери ве талаплары нокътаи назарынен бакъаджакъ олсакъ, Джемиль Кендженинъ бутюн эсерлери юксек бедиий севиеде язылгъандыр, оларны балалар енгиль окъуй ве тез эзберлеп ала билелер. Шиирлерде расткельген бир сыра ракъамлар, текрарлар эсернинъ бедиийлигине тесир этмейлер, аксиндже, даа кереги киби саймагъа, я да ракъамларны окъумагъа бильмеген балалар ичюн булар бир басамакъ хызметини корелер. «Экинджи смена» шииринде «Сес-сада, он эки бригада» сатыры он бир кере текрарлана. Кене шу шиирде бойле сатырлар бар: Сепет-сепет, Кучь, кучь, бир, эки, учь, ракъамлар 110%, 93%, 91%, 10х12 (он кере он эки).

Буларнынъ эписи бала зеинини осьтюрмеге хызмет эте. Базы шиирлерде «соцярыш», _+«задание», «колхозник», «карикатура»+_ киби сёзлер де расткеле. Шаирнинъ тили чёль тарафында яшагъан къырымтатарларнынъ тилине зиядедже мейиллик бериле десек янъылмамыз. Лякин Джемиль Кендженинъ эсерлеринде балалар ичюн таныш олмагъан сёзлер къулланылмай.

Бундан ярым асырдан зияде вакъыт эвель балаларымыз Джемиль Кендженинъ шиирлерини севип окъугъанлар, шимдики балаларымыз да оларны северлер ве кечмиш девирден кельген бир бахшыш оларакъ къабул этерлер. Эм бу бала шаирининъ не къадар истидатлы иджаткяр, алидженап инсан олгъаныны билер ве онынъ сымасында озьлерининъ энъ якъын достлары, мураббийлери олгъаныны анъларлар.

ШИИРЛЕРИНДЕН НУМЮНЕЛЕР

ТУРНАЛАР КОЧЕЛЕР

Бакъынъыз балалар!
Турналар кочелер,
Тизильген сыралар,
Аскердай кетелер.

Бириси алдында
Къалгъаны артында
Турмайып кетелер.
Денъизге етелер.

Денъизлер ашып,
Къарада токътай;
Болдыргъан вуджудын
Къарада раатлай.

Бакъынъыз, балалар!
Балабан турналар
Узакъда не къадар
Уфачыкъ туралар.

Турналар, турналар!
Сырлы козь турналар!
Булуттан сув ичкен
Суюмли турналар!

Айтынъыз, турналар!
Ёлунъыз къаякъкъа?
Къайтынъыз турналар;
Бу якъкъа, бу якъкъа!

Авалар бу якъта
Пек яман сувукъ да.
Алай къуш тайланды;
Къыблагъа айланды.

ЧОЧАМИЙ ТОРГЪАЙ

Чочамий торгъай
Тогъайнынъ четинде,
Ювасын ясагъан
Богъдайнынъ ичинде.

Бакъынъыз, ювасы
Не къадар гузель.
Оны ясагъан
Пек чебер бир эль.

Санки, бир таш — къабакъ
Ортадан болюнген,
Топракънынъ ичине
Къоюлгъан, комюльген.

Торгъайчыкъ шу якъын
Ёлларнынъ четинде,
Балларын тюшюнип,
Бир шейлер чёплене.

Бакъынъыз, о шимди
Чырылдай, бакъыра
Ювада юкълагъан
Эркегин чакъыра.

Чочамий бакъырмай,
О шимди, бакъ, пысты.
Отпаргъа сакъланып,
Опюгин шай къысты.

Бенекли бир торгъай
Бенекли тюсюнен
Озь-озюн пек сакълай
Зарарлы кишиден.

Тийменъиз, балалар!
Къушчыкълар яшасын,
Бизлерге зарарлы
Къуртларны ашасын.

ТАЛАШУВНЫНЪ СОНЪУ

Эки къушчыкъ бир башакъкъа
Тартышалар талашып.
Башкъа бир къуш о арада
Четде тура тамшанып.

Бири туткъан башакъдан,
Бири туткъан сапындан.
Къуру тобан даянамай,

Башакъ четке атылгъан.

Учюнджи къуш гъагъасыман
Авеленген кокке табан,
Мынавларын бири бом-бош, биринде сап,
Шашкъан къалгъан экеви де кокке къарап.

ДЮЛЬГЕР АЛЕТЛЕРИ ШАЙ АЙТА:

Эренде

Манъа дерлер эренде,
Бир тишим вар теренде.
Душманларым тахтадыр
Джандан достум балтадыр.

Козев

Манъа дерлер козев,
Менден де тиш бир эв.
Ишимдир козевлеп
Тешикни тюзетмек.

Чот

Чот деп манъа дерлер,
Меннен агъач кеселер,
Къыйшайгъан белимдир.
Ярым къарыш тишимдир.

Эгев

Халкълар манъа эгев дерлер,
Меннен демир эгевлерлер.
Астым-устюм толу тиш
Тишимдедир бутюн иш.

Кельпеден

Эки дане дудагъым бар,
Агъызым мых чыкъарыр,
Юфкъа демир, тель болса,
Кесип тюшюрмеге ярар.

Пычкъы

Бир сыра тишим бар,
Аралары пек сыкъ, тар.
Агъач иле тахтаны
Меним иле пычарлар.

Чокуч

Меним адым къарт чокуч,
Менсиз ишлер яман кучь.
Агъач, тахта мыкъларым.
Гузель этип сыкъларым.

Бурав

Бурав деп манъа дерлер,
Агъачны меннен тешерлер,
Тишим меним худжурдыр,
Айланчыкъдыр, узундыр.

Балта

Балтадыр, меним адым.
Агъачлары догърарым,
Пек къоркъарым демирден,
Тишим меним челиктен.

ЭПИСИ БИРДЕН АЙТАЛАР:

Бизге дюльгер алети дерлер,
Усталар бизимле ишлерлер.
Айтынъ, балалар, биз олмасакъ,
Усталар ненен ишлерлер?

КОЙ ХОЗЯЙСТВОСЫ АЛЕТЛЕРИ ШАЙ АЙТА:

Оракъ

Меннен экин орарлар,
Белин байлап буварлар,
Сонъ топларлар культелеп,
Джыярлар эп дестелеп.

Тырнавуч

Тырнавуч беллидир сизге,
«Тырнавуч агъа!» дерлер бизге,
Биз эр вакъыт, тырнармыз.
Экинлерни джыярмыз.

Чалгъы

Мен де экин чаларым,
Булакъ-булакъ джаярым.
Тишим меним кескиндир.
Демир дегиль, челиктир.

Сенек

Меним адым сенек.
Ишим тек сенеклемек.
Учь дане пармагъым бар.
Пармакъларым тобан атар.

Курек

Манъа дерлер курек,
Меним ишим куремек.
Тюрлю-тюрлю пусурликнен
Орталыкъ булашсын тек.

Беш пармакъ

Таныйсызмы сиз мени?
Армандаки экинни.
Ельге къаршы савураман,
Меним беш пармагъымман.

Арман таш

Экинлерни кумпульдетир,
Ерге уруб думпульдетир,
Башларыны эзерим,
Айдуд киби гезерим.

Къазма

Къазма дерлер манъа,
Мен къазарым топрагъы
Тюрлю эндек, къуюлар
Сувлары акъызмагъа.

Тырнакъ (барана)

Дёрт сыра тишим вар,
Болса эгинде тумар,
Бир данесин къалдырмай
Ун киби о къатырдай.

Сюргюч

Манъа дерлер сюргюч,
Къардашымдыр тырнавуч,
Тобан, палав, не тапсам,
Эп топларым, токътамам.

ЭПИСИ БИРДЕН АЙТАЛАР:

Иште бакъынъ, балалар!

Койде бутюн тарлалар,
Койли къартман берабер
Бизге бакъып туралар.

ТРАКТОР ШАЙ ДЕЙ:

Яш балалар, сиз мени
Гузель этип билесизми?
Бакъ, айтайым динъленъиз!
Амма сакъын кульменъиз!

Меним адым Трактор,
Коюм мында иракъдыр.
Тувгъан ерим фабрика,
Андан кельдим бу якъкъа.

Бабам сабанджы огълу,
Анам тирменджи къызы,
Асыл меним зенаатым
Шу экевнинъ бириси.

Бизим къартбабамыз,
Агъач сабан неслинден.
Къарт дедеми сорсанъыз,
Къараджа муюзинден.

Бизге машина дерлер,
Инсанлар бизи северлер,
Дюньяда чокъ ишлерин
Бизим иле ишлерлер.

Бизим халкъ гъаз майы ашар.
Бир такъымы комюрмен яшар,
Агъач, тобан, нефть ашап
Яшагъан сойлары даа бар.

Ибраим БАХШЫШ (1907-1951)

Ибраим Бахшыш 1907 сенеси, Алушта шеэринде Сеитхалиль агъанынъ аилесинде догъа. Тотайкой оджалар окъув юртунда, Ялта педагогика техникумында окъуй. 1928 сенеси оджалыкъ япып башлай ве айны заманда шиирлер яза. Бу аджайип шаирнинъ шиирлери бир кереден севиле. 1936 сенеси Къырым языджылары бирлигине аза къабул олуна. Ватан дженки башлагъанда Ибраим орду хызметине чагъырыла ве дженкнинъ биринджи айларында олгъаны киби, бир чокъ къызыл аскерлернен бирликте эсир алына.

Къырым фашистлер тарафындан ишгъаль этильгенде Гурзуфта булунгъан Ибраим Бахшыш душман къамачавында къала. Бундан хабердар олгъан бабасы огълуны къуртармакъ ичюн Мусульман комитетинден ярдым сорай. Апстен чыкъкъан Ибраим Алуштагъа келе ве Къырым фашистлерден азат олунгъандже Мусульман комитетининъ Алушта болюгинде чалыша.

Оккупация йылларында «Азат Къырым» деген газета чыкъа, анда Ибраим Бахшышнынъ халкъымызнынъ азаплы куньлерини, хорлугъыны тасвирлеген эсерлери басыла. Къырым азат олунгъан сонъ шаирнинъ азаплы куньлери башлана.

Джемиль Къуртаметов «Унутылгъан шаир» адлы макъалесинде («Къырым» газетасы 27 март, 1993 сенеси) шойле яза: «1944 сенеси Советлар зорбалыгъы гъайрыдан тикленген сонъ шаир репрессиягъа огъратылып, апсханеге къапатылды. Чокъ йыллар девамында не ерде олгъаныны кимсе бильмеди, 1951 сенеси меним агъам Азим Аджымурат онынъ иле Воркута апсханесинде корюше... Азим агъам Ибраимни та балалыкътан биле эди, чюнки биз алушталымыз. Мен озюм де Ялтадаки оджалар окъув юртуны 1939 сенеси битирдим. О вакъытларда бизим окъув юртумызгъа языджы ве шаирлер сыкъ-сыкъ келип, бизни озьлерининъ янъы эсерлеринен таныштыра эдилер».

Джемиль Къуртаметов шаирнинъ Воркутанынъ эбедий бузлыкъларында, аязда, ач-чыплакъ алда энъ агъыр ишлерни беджергенини, чокъ хаста олып, олюм панджасындан къуртулгъаныны, тапкъан кягъытларына шиирлер язып, оларны апсханедеки аркъадашларына окъугъаныны, сонъра йыртып ташлагъаныны къайд этерек, шойле хатырлай: «Шаир Ибраим Бахшыш 1951 сенеси сентябрь 14-те агъыр хасталыкътан вефат этти. Биз, Воркута лагериндеки мусульманлар, татарлар, чеченлер, осетинлер ве дигерлери — лагерьнинъ башына мураджаат этип, мерхумны ислям дининииъ къаиделери боюнджа дефн эттик». Эдебиятшынас С. Нагаев исе «Адалет — эбедийлик копюридир» макъалесинде («Янъы дюнья», 4 майыс, 1993 с.) шойле язды: «Къырым фашистлерден азат этильген сонъ Ибраим Бахшыш да дигер зиялылар киби къапала ве Воркута лагеринде вефат эте».

Отузынджы йылларда Ибраим Бахшыш яратыджылыгъынынъ чечекленген девири эди. Онынъ «Яш фиданлар» (манзумелер джыйынтыгъы, 1934 с.), «Я асмагъа ер ёкъ да оджам!» (1934 с.), «Йырлайым» (йыр ве шиирлер джыйынтыгъы, 1936 с.), «Йырла, дей Ватан» (тюркю ве шиирлер, 1940 с.) киби джыйынтыкълары ве «Тапмаджалар китабы» (1937 с.), «Балалар ичюн тапмаджалар» (тюзельтме ве къошмаларынен, 1941 с.) адлы джыйынтыкълары дердж олунды.

1934 сенеси къалемдаш досту Юсуф Болатнен берабер «Колхозлашкъан койде» китабыны чыкъарды. 1938 сенеси исе «Арзы къыз» ве «Алим» пьесаларыны яздылар. 1939 сенеси кене экиси «Къырымтатар йырлары» джыйынтыгъыны нешир эттилер.

1940 сенеси Ибраим Бахшыш Ильяс Бахшыш иле берабер «Къырымтатар йырлары» джыйынтыгъыны чыкъардылар. О.А.Къарабашнен берабер экинджи сыныф ичюн «Окъув китабы» (1939 с.) тертип этти.

Языкъ ки, бугунь шаирнинъ «Йырла, дей Ватан» тюркю ве шиирлер джыйынтыгъы, «Азат Къырым» газетасында дердж этильген шиирлери къолумызда ёкътыр. Шаирнинъ газета ве журналларда, чешит джыйынтыкъларда нешир этильген эсерлерини топламакъ ве огренмек зарурдыр. Онынъ шимди элимизде олгъан джыйынтыкълары шуны косьтере ки, шаир гъает индже дуйгъулы, бала психологиясыны, онынъ итияджыны яхшы бильген иджаткяр эди.

Эльбет, Ибраим Бахшышнынъ эсерлеринде онынъ озь девири, бу девирнинъ вазифелери акс этильди. Эр бир эсеринде озь халкъыны ве Ватаныны севгени, озь топрагъыны къайгъыргъаны корюнип тура. Онынъ 1934 сенеси нешир этильген «Яш фиданлар», «Я асмагъа ер ёкъ да, оджам» джыйынтыкъларына эсесен мектеп талебелери аятындан алынып язылгъан эсерлери кирсетильген.

«Яш фиданлар» джыйынтыгъынынъ «Идареден» денильген изаатында шойле языла: «Орталыкъта балалар ичюн язылгъан нефис эдебиятымызнынъ, буджумледен, бала йырларынынъ да, санки ёкълыгъыны назар-итибаргъа аларакъ, Къырым девлет нешрияты, бала эдебияты догъурув ёлунда бир дередже эсли языджыларгъа эсерлер яздырмакъле «Яш языджылар сериясы» адында бир сыра китаплар чыкъармакъны козьде тута. Ибраим Бахшыш аркъадашнынъ бу манзумелер джыйынтыгъы мезкур сериядан биринджи китаптыр».

Бала эдебиятыны джанландырув иши отузынджы йылларнынъ орталарында муим вазифе оларакъ къоюлгъан эди. Ибраим Бахшышнынъ «Яш фиданлар» джыйынтыгъына «Ишкузар пионерлер», «Мектеблилер йыры», «Дагъны кесменъиз», «Бизлермиз», «Айдынъыз, балалар», «Кель тавшанчыкъ», «Заводкъа кезинти», «Радио» киби докъуз шиири киргендир. Джыйынтыкънынъ муаррири белли языджы Раим Тынчеров эди. «Я асмагъа ер ёкъ да, оджам» китабы «Мектебде», «Япамыз оджам», «Энвер ишке

насыл башлады?», «Эмек одасында» киби икяелерден тешкиль олунды. Эр эки китап да мектеп аятынен, онынъ вазифеси, талебелерни файдалы ишлерге джельп этюв, окъувны амелий ишлернен багълап алып барув киби вазифелер къоялар.

Шаир «Мектеплилер йыры» шииринде талебелерни илимге джоштыра, мектепнинъ илим ёлу олгъаныны айрыджа къайд эте:

Окъув, язув, фен огренюв –
Бунлар бизим ишимиз.
Окъувымызда, язувымызда,
Кейфиетчюн курешемиз.
Биз эпимиз
Биз эпимиз
Чалышкъыр мектеплимиз.

«Дагъны кесменъиз» шииринде Къырымнынъ аджайип дагъларыны, багъ-багъчаларыны козь бебеги киби сакъламакъ керек олгъаныны анълата. Оларнынъ инсан омюриндеки эмиетини косьтере:

Токътамай осюп, юксельген,
Байырларны ешиллеткен,
Орталыкъны серинлеткен,
Дагъгъа зиян кетирменъиз.

Шаир озь фикирини девам эттирип, экология меселелерине кетирип багълай, инсаннынъ сагълыгъы табиатнен узвий багълы олгъаныны косьтере.

Эр тарафны яраштыргъан,
Темиз ава азырлагъан,
Сувны бошкъа акъытмагъан.
Дагъгъа зарар кетирменъиз.
Яхуд:
Баарь кельсе гузелленген,
Бизни окъшап ешилленген,
Хасталаргъа сагълыкъ берген,
Гузель дагъны ынджытманъыз!

Бу шиирнинъ та отузынджы йылларда язылгъаныны козьде тутсакъ, шаир Ватаныны не къадар севгенини, онынъ гузеллигине мефтюн олгъаныны, халкъынынъ келеджегини къайгъыргъаныны коремиз. Онынъ бир сыра шиирлери мектеп чагъынадже олгъан балаларгъа ве илькинги сыныф талебелерине багъышлана. «Бизлермиз» шииринде башлангъыч сыныф балалары адындан шойле дей:

Бизлер кучючик,
О къызыл гъонджелер
Омюрни ореджек
Къокъулы чечеклер.
Эльбет, биз, бизлермиз.
Талмай эп окъуйджакъ
Ал яшав кетенин
Сонъгъаджек токъуйджакъ.

«Айдынъыз балалар» шииринде исе догърудан-догъру балаларнынъ озьлерине мураджаат эте:

Айдынъыз балалар,
Эллерни тутайыкъ
Бирликте кулюшип
Йырлайыкъ, ойнайыкъ.

Бизлерни ишиткен,
Меракънен динълесин.
Кунь бала багъчада
Шенъ кечсин, шенъ кечсин.

Шаирнинъ лирик къараманы кичкенелернинъ багъчада аяты шенъ ве меракълы кечкенини, ана-бабалар балалары ичюн раатсызланмамакъ кереклигини айта. Багъчадаки яшайыштан хабар бере:

Динъленъиз анайлар,
Биз мабет ойнаймыз.
Кягъытта боянен
Ресимлер ясаймыз.

Оджамыз бизлерге,
Чокъ шейлер огрете
Эм чокюп бизлернен
Бизлердай лаф эте.

Шаир ана-бабаларны огютлей, тынчландыра, чюнки балалары раат ве меракълы шейлер огренелер.

Онынъчюн анайлар,
Къасевет этмесин
«Вай балам», – дей де ич
Яныкъкъа тюшмесин.

«Заводкъа кезинти» ве «Радио» серлевалы шиирлеринде муэллиф балаларны санайы оджагъынен таныш эте. Окъуйыджы кезинтиде озю де

иштирак эткен киби ола. Шиир бойле екюнлене:

Балалар иште шай,
Заводны кездилер,
Оджадан сорай да,
Эр шейни бильдилер.

Балалар ичюн корип, огренип бильмек буюк къуванчтыр. Олар эвлерине къуванып къайталар. Яшлыкъта менимсенильген бильги баланынъ акъылында омюрлик къала.

Шаирнинъ «Радио» шиири балалар ичюн анълайышлы, окъунакълы, саде тильнен язылгъандыр. Радио лакъырды эткен тильнен балаларны оны динълемеге давет эте. О дюньянынъ бутюн кошелеринден янъы хаберлер айта. Шиирнинъ сонъунда шаир балаларгъа шойле мураджаат эте:

Севинъиз балалар сиз мени,
Алынъыз клуп, эвинъизге.
Шенъ тюркюлер сёйлерим,
Акъшамлары сизлерге.

Шаирнинъ «Кель тавшанчыкъ» шиири де кичкенелерге багъышлана, оларнынъ тюшюнджелерини ифаде эте. Шиир лирик къараман тавшанчыкънен лакъырды эткен шекильде бериле. О тавшанчыкъкъа мураджаат эте ве онынънен дост олмакъ истей. Достлукъ тек даветнен битмей, олар тавшанчыкъ ичюн ювачыкъ ясайлар.

Кель тавшанчыкъ,
Кель бизге, дост олайыкъ.
Бизлер чокъмыз,
Бирликте биз ойнайыкъ.

Ай тавшанчыкъ,
Вай тавшанчыкъ,
Бизде сенчюн
Бар ювачыкъ.

Энъ кичкенелер ичюн язылгъан шиирлернинъ тили, мундериджеси, шекили, къафие ве ольчюси ойле уйгъундыр ки, бир-эки кере окъугъан сонъ эзберлеп алмакъ мумкюн.

1936 сенеси нешир этильген «Йырлайым» адлы йыр ве шиирлер джыйынтыгъынынъ редакторы Юсуф Болат эди. Шаирнинъ бу джыйынтыгъына 21 эсери кирсетиле. Ибраим Бахшыш бу джыйынтыгъындаки шиирлерни дёрт болюкке боле: 1) Он бешке. 2) Колхоз чёллериндеки иш къараманларына. 3) Къуванчлы куньлеримизге. 4) Кунюмизнинъ бахтлы балаларына. «Йырлайым» адлы шиирни муэллиф

джыйынтыгъына эпиграф этип къоя.

Йырлайым бу куньге,
Къуванчлы йырлар.
Мен дегиль, менимнен,
Йырлай эм миллионлар.

Акъикъатен шаирнинъ эсерлеринде миллионларнынъ сеси, истеги, ынтылышы сезиле. Джыйынтыкътаки бутюн шиирлерни шаирнинъ Ватаны Къырымгъа, онынъ эмексевер халкъына, Къырымнынъ табиатына, топрагъына, шеэрлери ве койлерине буюк севги ве ватанперверлик дуйгъусы бирлештире.

Шаирнинъ Къырымнынъ он беш йыллыгъына багъышлангъан «Шанлы Къырым» йыры яш несильге Ватан севгисини ашлавда акърансыздыр. Ибраим Бахшыш — дуйгъуларны, умютлерни Къырымнынъ келеджегинен багълай, айдын келеджек акъкъында тюшюне.

Далгъаланды гурь байракълар,
Кульди бу кунь бахтлы Къырым.
Он бешлигинъ шерефине
Селям санъа, шанлы Къырым.

Шаир Къырымгъа, онынъ таш-топрагъына седжде эте. Муэллифнинъ эсерлери йыр шекилинде язылгъан ве Къырым шерефине йырлангъан бир гимн киби янъгъырайлар. Къырымны о шанлы, бахтлы, гузель, дюльбер киби сёзлернен сыфатлай. Ватаннынъ гузеллиги ичюн, халхънынъ шан-шерефи ичюн шаир джаныны феда этмеге азыр. Балаларны да бунъа чагъыра.

Куле, ойнай, шенъленемиз
Бугунь бахтлы – иште бизлер.
Лякин эм ич унутылмай
Бу кунь ичюн ольген бинълер.

Ибраим Бахшыш юрегинде олгъан дуйгъулар ташкъынынен пайлашаракъ, озюнинъ ишанчларыны Къырымнынъ келеджегинен багълай, халкънынъ бахты ичюн бинълернен огъул-къызларнынъ шеит кеткенлерини унутмамагъа чагъыра. Озь тарихыны унуткъан халкънынъ алы фенадыр. Бизим келеджегимиз ичюн джанларыны феда эткен адамларны бир заман акъылымыздан чыкъармамакъ керекмиз, дей.

Ватангъа севги мевзусы шаирнинъ чокъ эсерлеринде тасвирлениле, амма онынъ «Дюнь» ве «Алупка» адлы йырларында бу мевзу даа да теренлештириле ве кенишлетиле.

О хош куньлер

Кульдик бизлер
Ешиль Къырым.
Къуванч толды –
Яшлы козьлер
Шанлы Къырым.

Шаир Алупкагъа Ай-Петри дагъынынъ тёпесинден бакъа ве шойле аджайип манзараны тасвирлей:

Айпетр тёпеден
Денъизни токътата.
О да шай озюнинъ
Бильгенин айта:
Алчакътан корюльмез,
Чыкъ мындан бакъынъыз.
Алупка юзюне
Бакъ да зевкъ алынъыз.
Санки бир гуль багъча
Къокъуй эр кошеси,
Куньлери пек зевкълы,
Ярыкътыр гедже си.
Сувлары чокъ салкъын,
Фышкъыра деренден.
Корюнмей эвлери,
Ешиллик тёрюнден.

Шаирнинъ яраткъан бу аджайип манзарасы шеэрнинъ дюльберлигини окъуйыджынынъ козю огюнде джанландыра. Бу дюльберлик балаларнынъ юреклерине синъип къала.

Шаир Ватан ве халкънен бирге адымлай, озюни халкънынъ эвляды сая, агъыр ве енгиль куньлерде халкънен берабер олгъаны акъкъында шиирлер яза. Бу бераберликтен о гъурурлана, джоша. Бу мизаджны о «Мен де барым» шииринде шойле тасвирлей:

Куле юзюм
Куле бугунь,
Байрам сезе.
Къуванч сезе,
Дуйгъуларым.
Чюнки достлар,
Ватанымнынъ енъишинде,
Бугунь мен де,
Мен де барым.

Ибраим Бахшыш озю йырлагъан куньлерни корип оламады, амма озь

шиирлеринен о куньлернинъ якъынлашмасына хызмет этти ве этмекте. Эр анги шараитте яхшы яшайыш гъайретли ве семерели эмек нетиджесинде догъа биле. Шаир бир сыра шиирлеринде, йырларында бойле эмекке чагъыра.

Айдынъыз чалт, вакътында
Бизлер ишке етейик.
Омюримизнинъ бааринде
Афтаны кунь этейик.

Бу умумий эмек джерьянында эркеклернен берабер къадын - къызлар да иштирак этелер. _+«Трактористка»+_ шииринде муэллиф шойле яза:

Чебер эльнен руль тутушынъ,
Корьгенлерни сукъландыра.
Япкъан гузель эм чокъ ишинъ,
Тенбеллерни утандыра.

Шаир озю яшагъан девирде олып кечкен вакъиаларны, шу девирде муим деп кунь тертибине къойылгъан вазифелерни озь эсерлеринде юксек бедиийетликле айдынлатты.

Озь ана-бабасы акъкъында шиир язмагъан шаир олмаса керек. Затен, акъикъий севги ана-бабагъа олгъан севгиден башлана. «Унутмам» шииринде шаир юрегинден къайнап чыкъкъан эвлятлыкъ севгисини шойле беян эте:

Дакъикъа, кунь, афта, ай дегиль, йылларджа
Эр тюрлю агъырлыкъ, беляма къатлангъан.
Къуванчлы яхут да кедерли экенде,
Менимле къуванып, менимле агълагъан.

Сынъыр бильмеген ана севгисини эр шаир озю ис эткен киби яза. Гедже-куньдюз баласынынъ къайдыны чеккен ана-бабанынъ мераметли юзю джанлана.

Къыйметли, урьметли,
Эй, ана ве бабам.
Сизни мен бир вакъыт
Бир вакъыт унутмам.

Шаир недендир къуванмакъ, джошмакъ керек. О этрафында олып кечкен вакъиалардан, баарь мевсиминден ильхам ала. «Майыс 1 йыры» аджайип ярыкъ куннинъ тасвиринен башлана:

Кельди кунеш
Кетти бизден сувукълар.
Джошты кунеш

Къызды энди авалар.

Куле-куле
Кельди бир май.
Ах, не гузель!
Гузель бу ай.

Башкъа джыйынтыкъларында олгъаны киби бу китабында да Ибраим Бахшыш энъ кучюк мектеплилер ичюн «Кунюмизнинъ бахтлы балаларына» адына махсус бир болюк яза. Бу болюкте «Лагерьге», _+«Костер»+_, «Ах, не гузель», «Сагълыкъынен къал гузель яз» киби шиирлер кирсетилелер.

Шаир мектеплилер аятындаки эр бир вакъианы къайд этмеге тырыша. Мына, мектеп талебелери окъувны мувафакъиетнен битирип, язлыкъ татильге чыкътылар. Шаир бу вакъианы бойле тасвирлей:

Кельди хош яз, битти окъув,
Бугунь байрам этемиз.
Сагълыкъынен къал, гузель мектеп,
Кетемиз биз, кетемиз.

Кетемиз биз куле-куле,
Бир дегиль, чокъ куньлерге.
Вуджутларны пекитювчюн,
Акъ чадырлы лагерьлерге.

Эльбет, яз мевсимини балалар сабырсызлыкънен беклей ве раатланмагъа кетелер. Бу вакъытта этраф ешиллене, бутюн табиат джанлана, тарлаларда къызгъын ишлер кете, чёллерде, багъ-багъчаларда чечеклер ачалар, къушлар шенъ отелер.

Ах, не гузель!
Гузель ола,
Иштен сонъра токътамакъ.
Гурь тереклер салкъынында
Икяелер окъумакъ.

Шиирнинъ лирик къараманы гузель язны эеджанланып беклесе, кузьнинъ кельгенине де ойле эеджаннен севине:

Кельди артыкъ сары бет кузь,
Сагълыкъынен къал гузель яз.

Гузель яз кечти, багъчалардаки мейвалар пишти. Салкъын еллер эсип башлады. Балалар мектепке кельдилер.

Эльде китап.
– Окъу, яз.
Мектепте биз ой да шенъмиз,
Сагълыкънен къал –
Къал сен яз.

Ибраим Бахшыш балалар ичюн икяелер де язды ве оларны «Я асмагъа ер ёкъ да, оджам!» адынен 1934 сенеси китап оларакъ нешир этти.

Джыйынтыкъ «Мектепте», «Япармыз, оджам!», «Энвер ишке насыл башлады?», «Эмек одасында» киби икяелер кирсетильген. Икяелерни бирибиринен багълагъан мевзу – окъувны эмекнен багълав меселесидир. Бу – эр бир бала ичтимаий файдалы эмекке джельп этильмек керек, денильген отузынджы йылларда актуаль олгъан вазифеге джевап эди. Биринджи икяеде талабелер эв ишлерине алышмакъ ичюн арекет эткенлери акъкъында айтыла. Экинджи икяеде амелият теренлеше, балалар янъы ишхане ичюн керекли алетлерни топлап башлайлар. Бунъа яваш-яваш ана-бабалар да къошула.

Ибраим Бахшыш муим меселени чезе, бойле япув догъру олгъанына окъуйджыларны къандыра. Муэллиф башлангъыч сыныф талебелерининъ психологиясыны яхшы биле, оларнынъ ички дюньясыны ачып косьтере.

Ибраим Бахшыш халкъ агъыз яратыджылыгъынен де меракълана. Онынъ тапмаджалар джыйынтыкълары тедкъикъатчылар ичюн муим бир менбаадыр. Олар бугуньгедже озь къыйметини джоймадылар. 1939 сенеси онынъ Юсуф Болатнен бирликте тертип эткен «Халкъ йырлары» джыйынтыгъына юзден зияде халкъ йыры кирди. Мындаки йырларнынъ классификациясы гъает меракълыдыр. Мезкюр китап дженктен эвель тертип этильген салмакълы йыр джыйынтыкъларындан биридир.

Къырымтатар халкъ йырларыны ноталарынен берабер топламагъа итиядж бар эди. Энъ эсасы тешкиль этильген чокътан-чокъ авескярлар коллективлери ичюн окъув къулланмасы керек эди. 1940 сенеси Ибраим Бахшыш белли бестекярымыз Ильяс Бахшышнен бирликте «Къырымтатар йырлары» китабыны неширге азырлады. Лякин онынъ акъкъында матбуатта бир тюрлю фикир айтылмады.

Ибраим Бахшыш буюк истидат саиби эди. О, къыскъа вакъыт ичинде эдебиятымызнынъ алтын хазинесинден ер алгъан бир чокъ эсерлер яратты.

Бу макъалемизде эдипнинъ иджады, онынъ айры джеэтлери, эсерлеринде котерильген меселелер къыскъадан талиль этильди. Лякин шаирнинъ о девирде газета ве журналларда басылгъан эсерлерине токъунмадыкъ. Дженктен сонъ шаирнинъ адыны чокъ вакъыткъадже анъмагъа ясакъ олунгъан эди. Ойле девир келир, терен бильгили мутехассыслар бу аджайип яратыджынынъ аяты ве фаалиетини терен огренир, талиль этерлер. Ляйыкълы къыймет кесерлер.

ШАИРНИНЪ ТАЛИЙИ

(Эюп Дерменджининъ догъгъанына 90 йыл толувы мунасебетинен)
(1907 – 1945)

Отузынджы сенелерде кой ве шеэрде олып кечкен денъишювлерни озюне хас усталыкънен тасвир этип, янъы омюр акъкъында эсерлер яраткъан ве къырымтатар шиириетини зенгинлештирген шаирлеримизден бири Эюп Дерменджидир.

Эюп Дерменджи 1907 сенеси Ялта районынынъ Кекенеиз коюнде койлю къорантасында дюньягъа келе. Кой мектебини битирген сонъ, Ялтада оджалар техникумында окъуй. Сонъра Акъмесджит techn педининститутынынъ Къырымтатар тили ве эдебияты болюгине окъумагъа кире. Пединститутны битиргенинен оджалыкъ япмагъа башлай. Айны шу сенелери шаир тиль ве эдебият меселелеринен якъындан огъраша ве мектеплер ичюн дерсликлер азырлавда иштирак эте.

Шаирде эдебияткъа севги дуйгъусы яшлыгъындан шекиллене ве талебелик сенелеринде бу севги шиир язув къабилиетини пейда эте. Девирий матбуатта онынъ бир сыра манзумелери басыла ве окъуйыджыларнынъ дикъкъатыны озюне джельп эте.

Къырымтатар эдебиятына 1928 сенеси «Кучюмиз – демир» серлевалы шииринен кирген шаир отузынджы сенелери шиириетине хас олгъан ве девир нефесинен ашлангъан эсерлер ярата башлай. 1934 сенеси Акъмесджиттеки Къырым Девлет нешриятында онынъ биринджи «Алев орьгюси» адлы шиирий джыйынтыгъы нешир олуна. Бундан сонъ Языджылар бирлигине аза къабул олуна.

Шу сенелери шаирнинъ эсерлери «Илери», «Большевик ёлу», «Эдебият ве культура» киби бир сыра журналларда ве куньделик матбуатта басыла. Онынъ «Ялта баари», «Мермер ташлар» киби шиирлери рус тилине терджиме олуна.

Къырымтатар бала эдебиятына айрыджа иссе къошкъан шаир балалар рухуна уйгъун «Асан» шиири ве «Къартбабай ве онынъ «Арслан» деген копеги», «Айнеджи тилькининъ олюми» киби масалларыны ярата.

Эюп Дерменджининъ иджадындаки бутюн эсерлерининъ мундериджe ве шекилинде, мевзу ве гъаесинде, услюп ве тасвир усулында янъылыкъкъа ынтылув чизгиси эсас ерни ала. Онынъ эсерлери ишчи ве койлюлернинъ яшайышына, девир талабы иле шекилленеяткъан янъы инсаннынъ енъиш ве къазанчларына багъышлана.

Эюп Дерменджининъ омюр саифелерини айдынлатмакъ макъсадынен, 1944-1945 сенелери Къазахыстаннынъ Гурьев шеэринде онынънен берабер булунгъан ве оны шу сенелери якъындан бильген адамларнен корюшмек сырасы кельди. Сулейман Билялов, Абкерим агъа ве Мустафа Умеровларнынъ шаир акъкъындаки хатырлавлары онынъ фаджиалы

талийининъ себеплерини ачмагъа ярдым этти.

Хатырлавларгъа коре, 1944 сенеси Къырымдан дженкке (Венгриягъа) деп алып, ве козьбояма тарзында, аскерлик бельгисини берип, оларны Гурьев шеэрине, Нефтьни гъайрыдан ишлев заводынынъ къуруджылыгъына кетиргенлер. Бу инсанлар трудармияда 459-нджы къуруджылыкъ колоннасында хызмет эткенлер. Къуруджылыкътаки ишлери пек агъыр олгъан. Аскерлер аскер олып дегиль де, эсир олып, баракларда яшагъанлар. Учь кубметр топракъны девирюв — кунь нормасы олгъан. Лякин олардан куньде он эки кубметр топракъны девирмекни талап эткенлер. Чалышкъанлар арасында бу агъырлыкъларгъа даяналмагъанлар чокъ олгъан.

Абкерим агъанен Эюп Дерменджи бир ротанынъ айры взводларында хызмет эткенлер. Абкерим агъа о вакъыт йигирми яшларында, Эюп Дерменджи исе ондан буюкче олгъан. Абкерим агъа шаирнинъ гъарибане алына шашып, онъа ашамагъа-ичмеге борджкъа пара бере.

Сталин репрессиясына огърагъан шаир Гурьевде чеккен азапларгъа, къоранта фаджиасына даяналмай, 1945 сенеси озь джанына хаст эте. Гурьев шеэринде дефн олуна.

Шаирнинъ аджыныкълы такъдири аркъадашларыны титрете. Не япсынлар?!. Аят онынъ такъдирине бойле козьнен бакъкъан.

«Энь аджыныкълысы шу ки, — деп хатырлай Сулейман Билялов, — шаирнинъ олюминден сонъ, санки дерсинъ биз инсан дегиль де, терек комьдик, КГБнинъ бараккъа келип япкъан юзьсюзлиги бизни даа бетер гъадапландырды. Олар шаирнинъ чувалы ичинде сакълы кягъытларыны алып кеттилер. Анда онынъ бутюн весикъаларынен берабер сонъки вакъытларда язгъан эсерлери де бар эди. Чюнки о, сонъки вакъытларда чокъ кягъыт кьаралай эди».

Демек, шаир омюрининъ сонъки демлери чокъ кягъыт къаралагъан. Бельки, о, мектюплер яза-яза бозгъан?.. Бельки де, янъы эсерлер яраткъандыр? Бу ал бизге белли дегиль. Лякин акъикъий шах эсерлер агъыр ве фена вазиетлерде де догъа бильген аллар олгъаны ичюн, чувалдаки кягъытларны арамакъ, булмакъ бизим боюн-борджумыздыр!

Ким биле, бельки, бир кунь шаирнинъ сонъки саатьлери — куньлеринде язылгъан эсерлерни тапкъан ве оларгъа дюнья юзю косьтерген элял сют эмген инсан пейда олур? Эльбетте, буны вакъыт чезеджек. Иншалла, ойле бир кунь келир. Бойле инсан догъар. Иште, о вакъыт биз шаирнинъ огюнде озь борджумызны эда эткен олурмыз! Бу алидженап бордж эда этилирсе, эки дюнья арасында, чекишип юрген шаирнинъ руху озюне тынч мекян тапар!

БАЛАЛАРГЪА БАГЪЫШЛАНГЪАН УЧЬ ЭСЕР

Къырымтатар эдебиятынынъ инкишафында отузынджы сенелери тарихий джеэттен муим, психологик джеэттен мурекkeп бир девир олгъан. Бу девирде буюк сурьатле илерилеген санайынынъ инкишафы эдебиятымызгъа буюк тесир быракъты. Язылгъан эсерлернинъ мевзусы девирге хас чизгилернен ашланылды. Янъы яшайыш тарзы, генчлик, тербие, пионер ве комсомол, ахлякъ киби мевзулар эдебиятымызда эсас мевзулар олдылар.

Къырымтатар бала эдебиятында да отузынджы сенелери муим ве муреккеп девир олды. Бу девирде бала эдебияты саасындаки аль олунаджакъ меселелернинъ джумлеси Меркезий Комитет муджиби чезиле эди. Шунынъ ичюн де бала эдебиятында пейда олгъан чокъусы эсерлернинъ мевзусы пионер, комсомол, балалар ве генчлернинъ яшайыш тарзына багъышлана эди.

Къырымтатар бала эдебиятынынъ о девирдеки вазиетини бу мевзулардан къорчалагъан ве айыргъан, ве аля даа онынъ къыйметини джойдырмагъан — халкъ агъыз яратыджылыгъына мураджаат этюв ёнелиши — кениш джайрагъан бир ёнелиш олгъан. Бу ёнелиш тесири алтында рухий джевер чокърагъынынъ мерджанлары янъы несир ве шиирий шекиллерде озюндже янъгъырап, янъы ренк, янъы тасвирге саип олдылар.

Девирнинъ тесири ойле кучьлю эди ки, атта асырлар девамында иджат этильген классик шиирий конструкциялар, шиирнинъ тизилюв ве везин къалыбы денъишювлерге огъратылдылар. Омюрнинъ сурьатле илерилеви везин, къафие, шиирнинъ янъы мундериджесине, фииллернинъ (сёз чешити) арды-сыра къулланылувына мейдан ятты.

Юкъарыда анъылгъан меселелер балаларгъа багъышлангъан шиирде насыл ёлларнен иришильгенини, келинъиз, Эюп Дерменджининъ эки эсери мисалинде козетейик.

Бизге Эюп Дерменджининъ балаларгъа багъышлап язгъан учь эсери беллидир. Олар: «Асанчыкъ» (1934 с.), «Къартбабай ве онынъ «Арслан» деген копеги» (1938 с.), «Айнеджи тилькининъ олюми»дир. «Асанчыкъ» эсери 1971 сенеси нешир олунгъан «Эдебият хрестоматиясында» дердж олунды, «Къартбабай ве онынъ «Арслан» деген копеги» 1938 сенеси «Эдебият ве культура» журналында басылды, «Айнеджи тилькининъ олюми» исе 1995 сенеси Къырым окъувпедагогика нешриятында украин, рус ве къырымтатар тилинде дердж олунды. Эсерни украин тилине профессор Евгений Регушевский терджиме этти. Макъале ве эсер 1997 сенеси январь айынынъ 25-инде _+«Кримська світлиця»+_ газетасында дердж олунды.

Эюп Дерменджининъ иджадына багъышланып язылгъан макъалелеримизде онынъ яратыджылыгъында девирнинъ руху, девирнинъ талабы акс олунгъаныны къайд эткен эдик.

Айны шойле чизгилер Эюп Дерменджининъ балаларгъа багъышлангъан эсерлеринде де озь тесирини корьди. Умумен алгъанда, янъы омюрнинъ, девирнинъ къыйметини, дюльберлигини истисал оджакълары, техниканынъ илерилев эснасында корюв – 30-нджы сенелернинъ эсас чизгиси олды.

Мемлекетте япылгъан ишлер шиириетте доклад, икяе этюв, лозунглар, рапортларнынъ мундериджесинен пекитилип, беян этилюви бала эдебиятында да озь аксини корьди.

Бала шиириетинде бу себептен шиирнинъ аэнки мензиль-мензиль джоюлмасына себеп олды. Шииριетте документализм чизгисининъ кениш джайрамасына ёл ачылды. Нетиджеде, бала шииριетинде аятий барлыкънынъ мундериджеси терен ачылмайып къалды. Аятий барлыкънынъ такъдим олунувы бала шииριетинде устюндже сесленювнен сынъырланылды.

Эюп Дерменджининъ кой ве шеэр аятына багъышлангъан эсерлери чокътыр. Балаларгъа багъышлангъан эсерлеринде де айны шу мевзу эсасында шаир буюклернинъ аяты киби баланынъ да аяты денъишкенини косьтере. Бунъа девир себепчи ола. Шаирнинъ усталыгъы шундан ибарет ки, о, бу денъишювлерни баланынъ козюнен, онынъ шахсий иштирагинен косьтермеге бильгениндедир.

Айтылгъан фикирлеримиз шаирнинъ «Асанчыкъ» шиирине аиттир. Койлюнинъ омюриндеки олгъан янъылыкъларны шаир бойле сатырларда беян эте:

Бизде бар бир одачыкъ,
Одачыкъта тотайчыкъ,
Балаларны о севе,
Багъчаларда кездире.

Кель, сен де, кель, Асанчыкъ!
Одачыкъкъа кирип чыкъ!
Анда баллар эппийлер,
Сени чокътан беклейлер.

Шаир девирнинъ эсас чизгилерини Асанчыкънынъ козюнен косьтерювнен конкретлештире. Ве 30-нджы сенелерде ана-бабалар колхоз, артеллерде чалышып башлагъан девирде бала багъчалары ачылгъаны, балалар анда тербиеленгенлерини бойле тасвир усулынен анълатмагъа тырыша. Шаир янъы тербие муэссиселеринде балалар насыл оськенлерини, нелернен огърашкъанларыны, тербие меселелери насыл усулларнен амельге кечирильгенини шиирий шекильнен анълата. Бала шииринде бойле тасвир асыл да керекми деген суаль догъа. Амма кене де биз бу меселенинъ бойле чезилювинде девирни себепчи саямыз, сиясий тербиевий меселелер девирнинъ талабына уйгъун чезильгенини анълаймыз.

Шимдики девирде бойле меселелерни заманнынъ рухунен багълап талиль этмек пек зарурдыр. Бойле эсерлерни «ярамай» деп къараламакъ ве нешир этмемек асыл да джаилликтир. Бойле девир олды. Бизим эдебиятымыз бу девирде инкишаф эттими, ёкъмы, оны илериде бу саада япыладжакъ талиллер косьтереджек, амма бизим эдебият шу девир кочеринде айлангъаныны, онынъ тесиринде булунгъаныны даима нокътаий назарымызда тутмалымыз. Къырымтатар бала эдебиятына айны шойле нокътаий назардан янашмалымыз. Буюк бир девирни эдебияттан чыкъарып атмакъ олмаз. Бу девирнинъ махсулыны биз эдебиятшынаслар, ильмий джеэттен талиль эткенде, девир къыйметине базанып талиль этмелимиз. Эдебиятымыз тарихындан бойле саифелерни сильмек олмаз.

Айны заманда эдебият эр бир девирдеки къурумнынъ сиясий силясы олгъаныны унутмамакъ лязимдир. Чюнки эр бир языджы, шаир яшагъан девириндеки вакъиаларны халкъынынъ яшайышынен багълап тасвирлегендир.

«Асанчыкъ» шииириндеки адисе-вакъиалар айны шойледир. Шиирде тасвир олунгъан Асанчыкънынъ омюриндеки янъылыкъларны бутюн халкъымыз озь энъсесинде сезди ве онынъ ичинде къавурылды.

Бу шиир къырымтатар эдебиятында совет балалыгъына багъышлангъан шиирлер сырасына кире. Асанчыкънынъ образынынъ такъдиминде къулланылгъан бедиий тасвирий васталар ве поэтик усуллар бу образнынъ кенишлетильмеси ичюн япылгъандырлар. Эсерде ишлетильген фииллер (йыкъыла, сыкъыла, чапа, тапа, чагъырды, багъырды) исе Асанчыкънынъ образыны айдынлатмагъа ярдым эте. Онынъ къылыкълары, табиатсызлыгъы аяттаки янъылыкъларгъа зыттыр. Лякин кеткен сайын онынъ табиаты денъише, о да дигерлери киби бала-багъчасына гонъюльнен къатнап башлай. Бу образ вастасы иле шаир балаларны темизлик-пакликке чагъыра.

Шаир эсеринде аятий барлыкътан гъыда алып, бедиий джеэттен оны кенишлетип, котерген меселесининъ чезилювине девир талабы ольчюлеринен янашкъаны сезилерли дереджеледир.

Бу девирде яратылгъан эсерлерде бала психологиясынынъ ачылып берилюви озюндже бир тюс ташып башлай. Бала психологиясына якъын ве уйгъун эсерлернинъ яратылувына ёллар къыдырылгъаны, поэтик усуллар кешф этильгени сезиле.

Эюп Дермeнджи балаларгъа багъышлап масал да язды. «Айнеджи тилькининъ олюми» масалы бу жанрда яратылгъан эсерлер арасында меракълы эсердир.

Шаирнинъ аятий дюньябакъышы бу масалда акс олунгъандыр. Бала психологиясынынъ бильмири сыфатында яхшылыкъ ве яманлыкъ, догърулыкъ ве айнеджилик, джесюрлик ве къоркъакълыкъ киби чизгилерни айванларнынъ арекетлеринде косьтерип, балаларгъа аяттаки къарама-къаршылыкъларны анълатмагъа тырышкъаны сезиле. Бу масалда

айванларнынъ образлары вастасы иле шаир балаларнынъ ахлякъий чизгилерини тербиелемеге ынтыла.

Масал белли бир сергузешт арекетлерден башлана. Драматик чатышув — эсернинъ кульминацион нокътасы сайылып, нетиджеде яхшылыкъ яманлыкъ узеринден гъалебе къазана.

Шаир бу эсеринде де къырымтатар бала шиириетинде янъы ёллар къыдырып, озюнинъ поэтик услюби ве усулыны таб эткени сезиле. О, язгъан сатырлар вастасы иле окъуй-окъуй хаялынъда ресимлер япмакъ мумкюн.

Шаирнинъ бу учь эсеринде де арекет илерилеви фииллернинъ къулланув вастасы иле тасвир олуна. Язылгъан сатырларда базы да бир лирик йыр чизгиси сезильген ерлери де бар. Олар о къадар уйгъундырлар ки, оларны балалар окъугъанда, андаки арекетлерни ишмар ве оюн тарзында косьтере билелер. «Айнеджи тилькининъ олюми» шиирий масалындан бойле сатырлар бунъа мисаль ола билир:

Вай-вай, вай-вай, вай-вай, вай!
Тилькичик шай деп джылай...
Къушчыкъ онъа инана,
Айткъанына пек къана.

Айнеджи тилькинен тикенли кирпи юзюм хырсызлыгъына кетелер. Такътакъушнынъ такъ-такъындан абдырайлар. Лякин тильки къурназ чыкъа, ишанчлы такътакъуш айнеджи тилькининъ къурбаны ола:

Ве ырылдап-ырылдап,
Къан-къан этип гъырылдап,
Парча-парча парчалай,
Гъарипчикни къасаплай.

Кирпи тилькининъ япкъанына разы олмай. Тильки сёз бере, лякин сёзюнде турмай. О, къояннынъ, хоразчыкънынъ да башына ете. Лякин айванлар алеминде яланджылыкъ, джанаварджылыкъ, баскъынджылыкъ чокъ девам этмей. Юзюм багъына еткен кирпичик тилькини джезаламакъ къарарына келе. Тильки юзюм хырсызлыгъына киргенде, кирпи дагъ къояны, такътакъушны ве хоразны чагъырып шойле дей:

Кирпичик дей: — Эй, достлар!
Бу багъда бир тильки бар.
О чокъ джурьди, чокъ джурьди,
Чокъ къуш, къоян ольдюрди.

Бутюн айванлар бирликте юзюм къаравулыны чалаштан чагъыртып, тилькини ольдюртелер. Эсернинъ мундериджеси бойледир. Масал земане къалыбына сыгъдырылып, бойле уйгъунсызлыкълар пейда эте. Масалда

асылында ич бир къараман ольмей. О тек джезалана.

Шаирнинъ яратыджылыгъында усталыкъ джеэтлери сечильсе де, дигер тарафтан онынъ яратыджылыгъында уйгъунсызлыкълар да бар олгъаны корюне.

Бала шиириетинде хусусан, шиирий масалларда айванлар арасындаки давалар къанлы чарпышмалар, олюмнен биткени уйгъунсыздыр, бала психологиясыны зеэрлейиджи бир факттыр. Бойле вазиетлер, бойле хусусиет рус бала эдебиятында да озь аксини корип, къардаш халкълар эдебиятына да озь тесирини быракъкъаны сечиле. Масалнынъ эсас мундериджесини земаневийликнен ашламакъ меселеси бойле уйгъунсыз алларны пейда этип, бутюн эдебият ёнелишине бойле рух, тюс бериле эди.

Лякин масалларда олгъан адалет даима енъгени: айнеджи тильки не къадар джанаварлыкъ япмасын, не къадар айванларнынъ джанына етмесин, ахыр-сонъу озю де алдангъаны — бу масалнынъ эсас хусусиети олып къала, ве баланынъ зеининде яхшылыкъ ве яманлыкъ акъкъында белли бир тюшюндже, фикирлер пейда этмеге ярдым эте.

Шаир бу эсеринде айванларнынъ табиатыны айдынлатувда бедиий тасвирий васталар къуллана, халкъ агъыз яратыджылыгъынынъ джеверлери арасындан керекли, уйгъун союны сайлап алып, эсеринде ишлете. Оларнынъ базылары бала эдебияты саасында бала психологиясыны айдынлатувда къулланылгъан айры бир элементлер олып, янъы усул ёлларыны пейда этелер.

Эюп Дерменджи бунъа насыл ириштн? Онынъ яратыджылыгъында пейда этильген усулларнынъ бири — айванларнынъ сеслерине такълид этюв усулы эсас ерни алгъаны корюне. Такълидий сёзлер вастасы иле шаир, балаларнынъ анъында, зеининде, бу айванларнынъ къыяфетини, чизгисини, арекетлерини акс эттирмеге, синъдирмеге тырыша.

Ондан да гъайры халкъ агъыз яратыджылыгъында къулланылгъан рефрен ве эпитетлер, тенъештирювлер баланынъ козю огюнде айванларнынъ арекетлерини ачыкъ-айдын косьтерип, онынъ дюньябакъышыны шекиллендирмеге ярдым этелер.

Айны меселенинъ чезилювинде диалогларнынъ ишлетилюви эсас ерни ала. Диалоглар баланынъ фикир этюв къабилиети ве нуткъуны осьтюрювде бир менбадыр. Диалоглар вастасы иле айванлар инсанлар киби тильге кирип лакъырды этелер, лакъырдыларда оларнынъ табиаты, къылыкълары, нукъсанлыкълары, терсмезеп адетлери сечиле. Ондан да гъайры диалоглар эсерге джан бере, образлылыкъ пейда эте. Образлылыкъ исе белли бир бедиий эсернинъ эсер дереджесине котерген бир вастадыр.

Бойле этип, эсерде инсан табиатынынъ энъ ярамай хусуры — айнеджилик, масал вастасы иле буюк бир проблема дереджесине котериле. Балаларнынъ табиатында бунъа къаршы догърулыкъ чизгисини тербиелемеге ярдым эте.

Эюп Дерменджининъ балаларгъа багъышлангъан эсерлеринде

омюрнинъ, девирнинъ эсас чизгилери, янъы къурум яшайыш тарзы озь аксини тапкъаны ичюн, бала эдебияты илерилевинде асыл олгъан джерьянларны огренювде пек муим ве къыйметлидир. Отузынджы сенелерде девир талабы иле пейда олгъан балалар ичюн язылгъан шиирлерде белли бир нукъсанлар олгъанына бакъмадан, къырымтатар бала шиириетининъ илериде тедкъикъ олунаджакъ бир пытагъыдыр. Эюп Дерменджининъ бу саадаки яратыджылыгъы да онынъ бир ирмачыгъыдыр.

АЙНЕДЖИ ТИЛЬКИНИНЪ ОЛЮМИ
(масал)

Бир кунь къурназ тилькичик
Ве тикенли кирпичик,
Сёзлешелер юзюмге,
Хырсызлыкъкъа кетмеге.

Кете, кете, кетелер,
Этрафкъа козь этелер,
Бир давуш «шырт» эткенде,
Кирпи сорай: — Я о не?

— Не оладжакъ, — дей тильки, —
Я бир къуштыр, я чиркий,
Айды динълеп бакъайыкъ,
Авджы олса, къачайыкъ.

Динълей, динълей, динълейлер,
— Мында авджы ёкъ дейлер.
Бу арада бир пытакъ
Эте: такъ-такъ, такъ-такъ, такъ.

Олар къоркъа, къоркъа да,
Сонъ сорайлар: — Ким анда?
Тахта къуш дей: — Меним, мен,
Къурт сайлайым теректен.
Бу арада энъкъастан
Тильки дей: — Вай, мен хастам.
Къулагъымда бир къурт бар,
Джаным къушчыкъ, кель чыкъар.

Вай-вай, вай-вай, вай-вай, вай! —
Тилькичик шай деп агълай.
Къушчыкъ онъа инана,
Айткъанына пек къана.

— Агълама, сен тилькичик,
Мен барырым шимдичик,
Къулагъынъдан бир къуртчыкъ
Чыкъарарым, — дей къушчыкъ.

Дей де, келе тилькиге,
Тильки тынмай илькиде.
Сонъ бирден-бир атыла,

Тюше онынъ къатына.

Къушчыкъ къачып еталмай,
Бир адымчыкъ кеталмай.
Къанатыны ачкъандже,
Тильки ура бир панджа.

Ве ырылдап-ырылдап,
Парча-парча парчалай,
Гъарипчикни къасапдай.

Бунынъ ичюн пек къыза,
Кирпичик озь достуна:
Тильки онъа: — Къызма, эй!
Бир даа япмам, достум, — дей.
Ве тюшелер тар ёлгъа,
Ёл да десенъ, бир джылгъа.

Кете, кете, кетелер,
Этрафкъа козь этелер,
Сонъ бакъсалар бир джапта
Недир бир шей чапмакъта.

Олар къоркъа, къоркъа да,
Сонъ сорайлар: — Ким анда?
Чал къоян дей: — Меним, мен,
Авджы къува пешимден.

— Авджымы? — деп къоркъкъандай,
Тильки бирден абдырай.
О да башлай къачмагъа,
Кенъ-кенъ адым атмагъа.

Шайтип эппейи кеткен сонъ,
Къыр, дерелер кечкен сонъ.
Тильки дей: — Эй, чал къоян!
Токътачы, дост, текаран:
Санъа дейджек шейим бар,
Мында меним эвим бар.
Юр, мусафир къалырсынъ,
Бираз нефес алырсынъ.

Санъа миндер джаярым,
Сыйлы софра къоярым.
Меним сендай достум чокъ,

Достны мендай севген ёкъ.

— Шай олса, — дей къоянчыкъ, —
Мумкюн, тильки тувгъанчыкъ.
Косьтер, къайда сарайынъ?
Беш-он дакъкъа къалайым.

— Мына меним сарайым,
Мына меним араным, —
Деп тилькичик косьтере,
Къоянчыкъ оп-оп кете.

Шай кирелер къапудан,
Бир-бирининъ артындан.
Тильки беклей къапуны,
Чекип бакъа сапыны.

Сонъ къоянгъа атыла,
Панджасыны батыра.
Ве шай этип парчалай,
Къоянны да къушчыкъдай.

Бундан сонъра о мындан
Къайта кельген ёлундан.
Ве кирпини опкелей:
— Не кельмединъ сыйгъа, — дей.

Бунынъ ичюн пек къыза
Кирпичик озь достуна.
Тильки онъа: — Къызма, эй!
Бир даа япмам, достум, — дей.

Ве тутушып къол-къолгъа,
Тюшелер бир кенъ ёлгъа.
Кете, кете, кетелер,
Этрафкъа козь этелер.

Недир, койден авлакъта
Бакъсалар ер къазмакъта.
Олар къоркъа, къоркъа да,
Сонъ сорайлар: — Ким анда?

Хоразчыкъ дей: — Меним, мен,
Ем къыдырам чёплюктен.

— Ем, — дей тильки, — менде чокъ,
Ашамагъа киши ёкъ.
Юр, хоразчыкъ, барайыкъ,
Бир къапынып къалайыкъ.

Санъа софра къоярым,
Эм салынджакъ къурарым,
Менде ашап ятарсынъ,
Куку-рику айтарсынъ.

— Шай олса, — дей хоразчыкъ, —
Мумкюн тильки тувгъанчыкъ.
Косьтер ёлны, барайым,
Сенде къонакъ олайым.

— Мына эвим, мына ёл,
Кель де менде раат ол, —
Деп тильки ёл косьтере,
Хоразчыкъ пыт-пыт кете.

Эппейи шай кеткен сонъ,
Тильки дей: — Эй, чал хораз!
Санъа сёзюм бар бираз.

Динъле, достум, айтайым:
Дюльберсинъ сен айдайын.
Сени бильген тилькилер,
Сеси даа хош дейлер.

Керчекми, чал хоразчыкъ?
Айт бакъайым бир йырчыкъ.
Мен йыр, чынъны пек севем,
Лякин агъыр эшитем.

— Шай олса, — дей хоразчыкъ, —
Токъта, тильки тувгъанчыкъ.
Санъа якъын барайым,
Бир йыр айтып къарайым.

Дей де, келе тилькиге,
Тильки тынмай илькиде,
Сонъ бирден, бир атыла,
Тюше онынъ къатына.

Куку-рику айткъанджа,

Тильки ура бир панджа,
Ве оны да парчалай,
Къоянчыкъ эм къушчыкъдай.

Бунынъ ичюн пек къыза
Кирпичик озь достуна.
Тильки онъа: — Къызма, эй!
Бир даа япмам, достум, дей.

Сонъ айланып онъ къолгъа
Тюшелер бир чет ёлгъа.

Кете, кете, кетелер,
Бир багълыкъкъа етелер.
Бакъсалар не, багъджы ёкъ,
Юзюм десенъ, къумдан чокъ.

Кирпичик дей тилькиге:
— Багъгъа сен кир илькиде,
Мен тышында ятайым,
Кимсе кельсе айтайым.

— Яхшы, ят, — дей тилькичик. —
Мен кирейим шимдичик.
Эгер ашап пек быкъсам,
Сен кирерсинъ, мен чыкъсам.

Дей де кире о багъгъа,
Кирпи къайта гурь дагъгъа.
Тахта къушкъа багъыра,
Бир де къоян чагъыра.

Кой яныидан кечкенде,
Арыкътан сув ичкенде,
Хоразны да алалар,
Сонъ чалашкъа баралар.

Кирпичик дей: — Эй, достлар!
Бу дагъда бир тильки бар.
О чокъ джурди, чокъ джурди,
Чокъ къуш, къоян ольдюрди.

Биз де оны чакъайыкъ,
Къаравулгъа айтайыкъ.
— Яхшы, — дей къуш, къоянчыкъ,

— Яхшы, — дей къуш, хоразчыкъ.

Къушчыкъ мине чалашкъа,
Хораз чыкъа бир ташкъа,
Къоян, кирпи чет къала,
Эпси шай деп багъыра:

— Къаравул, чыкъ чалаштан,
Къаравул чыкъ чалаштан!
Юзюмчиклер пек пиштi,
Багъгъа хырсызчыкъ тюшти.

Къаравул тез-тез чыкъа,
Тюфекке къуршун тыкъа,
Ве ачувнен: данъ ата,
Тилькичик олип ята.

Хораз кете авлакъкъа,
Къоян къайта дагълыкъкъа,
Къушчыкъ уча авагъа,
Кирпи кире ювагъа.

ЮРЕКНЕН КОРЕ ЭДИ (1928-1974)

Эшреф Ибраим 1928 сенеси Къырымнынъ Черномор районындаки Садырбагъай коюнде догъды. Бабасы Ибраим агъа кой мектебинде оджа чалыша эди. Эшреф Ибраим озьлерининъ койлериндеки мектепте окъуды. О даа мектепке бармаздан эвель Усеин Шамиль Тохтаргъазынынъ, Асан Чергеевнинъ, Эшреф Шемьи-заденинъ, Джемиль Кендженинъ ве дигерлерининъ балалар ичюн язгъан шиирлерини эзберден биле эди. Яни о эдебиятнен та балалыкътан меракълана эди. Бу меракъны онъа эсасен озюнинъ бабасы Ибраим оджа ашлагъан эди. Ибраим агъа пек чокъ халкъ дестанларыны, масалларыны, эфсанелерини эзберден биле эди. Эм акъшамлары иштен фурсат тапты дегендже огълуна оларны айта эди. «Меним омюримде о бабамдан масал, эфсане динълеген вакъытлар энъ бахтлы девир экен, — деп хатырлай эди сонъундан Эшреф Ибраим.

— Бабам масалны пек усталыкънен икяе эте эди. Мен шу заман бабам айткъан масалнынъ ичине кире ве онынъ эсас къараманына чевириле эдим. Къараман бир де бир агъыр вазиетке къалгъан киби олса мен де чекишип башлай эдим. Буны дуйгъан бабам деръал икяесини денъиштире, умютсизден къараманнынъ кейфи яхшылаша эди.

Эшреф Ибраим единджи сыныфны битиргенде дженк башлады. Юрткъа ябанджылар кельдилер. Мектепке барув, окъув деген шейлер кечмишке дёнди. Фашистлер оларнынъ тынч койлерини де аст-уст эттилер. Яш Эшреф фашист баскъынджыларынынъ япкъан джанаварлыкъларыны озь козьлеринен корьди, къальбинен ис этти. Вакъытнынъ кечмесинен бу теэссуратлар энди къалем тепретип башлагъан яш шаирнинъ эсерлерине энип башладылар.

Къырымтатар халкъынынъ башына дженк битер-битмез даа да буюк фелякет кельди. Ана-Ватаны Къырымны джаны ве къанынен къорчаламакъта олгъан халкъымыз сюргюнликке огъратылды. Ибраим оджанынъ къорантасы Андижан областынынъ «Савай» совхозына тюшти. Ябанджы ерлер, агъыр шараит чешит хасталыкълар...

Дёрт йыл фашист зулмы алтында къан къускъан бичаре халкъ мында даа да фена алгъа тюшти. Сюргюнликнинъ биринджи йылы Эшреф Ибраимнинъ анасы, арадан чокъ кечмеден бабабсы вефат эте. Осмюр йигит совхознынъ тамир-механика цехинде чалыша. Онынъ яшайышы агъыр, иши мешакъатлы олса да, эдебияткъа олгъан авеслиги эп атешлене. Элине насыл китап тюшсе оны окъумагъа, талиль этмеге тырыша. Озю де кучюк - кучюк шиирлер, масалчыкълар язып башлай. Лякин теэссюфлер олсун ки, башындан кечирген къасыргъалы куньлер озь-озюнден, изсиз кечип кетмедилер. Яш огълангъа озь тесирини косьтерип башладылар. Онынъ сагълыгъы заифлашты, козьлери агъырып башлады. Чокъкъа бармай яни 1952 сенеси бу ярыкъ дюньяны корьмектен, онынъ ичюн гъает къыйметли олгъан язмакътан, окъумакътан махрум олды.

1957 сенеси Ташкентте «Ленин байрагъы» чыкъып башлагъанынен Эшреф Ибраим козьлери корьмесе де, онынъ биринджи окъуйыджысы ве фааль муэллифлеринден бири олды. Чюнки онгъа окъумагъа, язмагъа къоранта азалары ярдым этмекте эдилер. О балалар ичюн шиирлер язувны махсулдарлыкънен девам этти. Балалар эдебиятына, онынъ талапларына, юксектен бакъмагъа бильди. Онынъ кучюк-кучюк эсерлери биле шу куннинъ юксек талапларыны котермеге къадир эдилер. Чюнки о балаларнынъ омюрини, тилини, психологиясыны, бала табиатынынъ озюне махсус хасиетлерини баягъы огренген эди. О ана-Ватан ве халкъ севгисини бала тилинен ифаде эте.

Эшреф Ибраим «Ватаным бахт чокърагъы» адлы шииринде озь ана-Ватанынынъ дюльберлигини, онынъ ичюн гъает къыйметли олгъаныны тасвирлемеге тырыша. «Айып дегильми?», «Леке», «Сенинъ къанатынъ», «Меним битайым» киби бир сыра шиирлерини бала тербиесине багъышлай.

Бир чокъ къоранталарда бала тербиесине кереги киби дикъкъат этильмей. Озь балаларыны джан-юректен севген ана-баба оларны къарардан зияде эркелейлер. Нетиджеде бала эриш, тенбель, мустакъиллик не экенини бильмей осе. Муэллиф «Айып дегильми?» шииринде озь фикирини шойле сатырларнен ифаде эте.

Ахыр-сонъу Авагъа
Анасы чай къайнатты.
Айып бойле балагъа
Эгер бильсе айыпны

Даимий суретте газеталарда басылып тургъан шиирлеринен кениш окъуйыджылар кутьлесине таныш олгъан Эшреф Ибраимнинъ 1970 сенеси Ташкенттеки Гъафур Гъулам адына эдебият ве санат нешриятында «Вай, вай, вай» адлы шиирлер джыйынтыгъы дердж олунды.

Муэллиф бу джыйынтыгъына кирсетильген шиирлерини даа мектепке бармагъан я да ашагъы сыныфларда окъугъан балаларгъа багъышлай. Шаир балаларны айванларнен, къушларнен, табиатнынъ зенгинлиги, дюльберлиги, зийнети, осюмликлер дюньясынен якъындан таныш эте.

Мезкюр джыйынтыкъта йыл мевсимлерине багъышлангъан шиирлерде муэллиф эр мевсимнинъ озюне коре нешэси, дюльберлиги олгъаныны юксек бедиетликнен тасвирлей. Бу джыйынтыкъкъа кирсетильген окъунакълы, анълайышлы эсерлеринен дагъ озени, йипек къурту, яйляларда ойнакълап юрген къозулар, мавы кокте учкъан самолётлар, кенъ улькеде чалт юрген машиналар ве чешит зенаатлар акъкъында буюк усталыкънен икяе эте, балаларны къараманлыкъкъа, эмексеверликке, ватанперверликке чагъыра.

1980 сенеси Гъафур Гъулам адына нешриятта Эшреф Ибраимнинъ «Кок къушагъы» адлы экинджи китабы нешир олунды. Бу джыйынтыкъны эдипнинъ сайлама эсерлер топламы демек мумкюн. Бу джыйынтыкъны

муэллифнинъ озю корип оламады. Чюнки эдип иджадынынъ энъ чечекленген вакътында 1974 сенеси июль 26-да вефат этти. Балаларнынъ досту, сырдашы, оджасы, меслекдеши арамыздан кетсе де, онынъ айдын хатирасы, эдебий мирасы бизимле къалды.

Бу джыйынтыкъны неширге Эшреф Ибраимни яхшы бильген, къорантасынен сыкъы мунасебеттен булунгъан, бала шаири Билял Мамбет азырлады. Б. Мамбет Эшреф Ибраимнинъ чешит йыллар девамында яраткъан джеми эсерлерини эсасен «Бу меним де байрамым», «Ватан йыры», «Федакярлыкъ» киби болюклер вастасынен такъдим эте.

Шаирнинъ сатырлары къыскъа, сёзлери ачыкъ-айдын маналы, поэтик ошатувлары, ибарелери саде. Балалар бойле шиирчиклерни пек тез эзберлей билелер. «Китабым» шииринде шойле сатырларгъа дикъкъат этейик:

Гедже-куньдюз акълымда,
Ятсам, турсам къолумда
Козьлерим эп ёлунъда,
Джандан севген китабым.

Тыпкъы нурлу кунешсинъ,
Джиддий, къызгъын курешсинъ, —
Севгенге дост эм эшсинъ,
Тувгъанымсынъ китабым.

****

Ачып инсан козюни,
Ярыкъ этип юзюни,
Бай этесинъ сёзюни,
Нур-зиясынъ, китабым.

Бу сатырларда эдип китапны кунешке бенъзете, оны энъ якъын досты, таянчы, сая. Онъа «нур-зиясынъ», деп хытап эте.

Шаир мезкюр джыйынтыкътан ер алгъан «Коюмде баарь», «Къыш кельди», «Дагъ этеги», «Яз», «Кузь», «Кузь кельди, балалар», «Кеч кузьде», «Къар», «Къыш сефасы» киби бир сыра шиирлерде шаир ана-Ватанымызнынъ гузеллигини эр мевсимде озюне коре сюсленгенини косьтермеге тырыша. Эр мевсимнинъ озюне коре ярашыгъы, гузеллиги, зевкъы олгъаныны тасвирлей.

Бир сыра шиирлер исе аналаргъа, оларнынъ битмез-тюкенмез атешли севгисине багъышлана. Бала къальбине якъын ве къыйметли олгъан лирик ифадерлерде, ачыкъ фикирлернинъ инкишафындаки романтик рухында ифаделениле.

Шаир аналаргъа олгъан ич дуйгъуларыны шойле сатырларда тасвирлей:

Ачыкъ кокдай темиз къальбинде

Инсан ичюн мерамет толу.
— Ана, деген сёз — бу алемде,
Эр бир шейден, эр сёзден улу.

Инсанда энъ эсас, зенгин дуйгъулардан бири ана-Ватан дуйгъусыдыр. Бу дуйгъу балаларгъа пек яшлыкътан синъе. Оларнынъ биринджи эзберлеген шиирлери де Ватан акъкъында ола. Эшреф Ибраим де балаларгъа иште бойле шиирлер язды. Шаир озь Ватаныны дюльбер, шырнықълы бир улька оларакъ тасвирлей.

Болюкнинъ сонъунда эдипнинъ энъ севимли шаири Эшреф Шемьи-задеге, йырджы Эдие Топчыгъа багъышлагъан «Буль-буль», «Тебрик» киби шиирлери такъдим олуна.

Шаир Эшреф Ибраим Эшреф Шемьи-задени пек севе ве «Мен бир шиир дегиль де, эр бир мысра шиир язгъанда янымда Эшреф агъа отура, деп тасавур этем. О сатырны бегенсе кулюмсирей, акси олса чырайы кускюнлене», — дей эди. Бу дуйгъусыны «Тебрик» шииринде шойле тасвирлей:

Бу юртта энъ севген шаирим сенсинъ,
Озь ана тилимни севгендай севем,
Яраткъан анама, бабама тенъсинъ,
Мен сени ильк аткъан танъым деп билем.

Джыйынтыкъта «Федакярлыкъ» деп адландырылгъан учюнджи болюкте эсасен «Мешакъатлы куньлер», «Лутфие» адлы эки поэма, «Таш огълан» эфсанеси ве бир сыра масалларнен берабер бир къач шиир де такъдим олуна.

Шаир «Мешакъатлы куньлер» поэмасында бир баланынъ талийинде дженк девири балаларнынъ агъыр омюрини типиклештирип косьтере. Онынъ баш къараманы иште бойле типик векили дереджесине котериле. Бу поэманы шаирнинъ терджимеиалындан бир левха демек мумкюн.

Осмюр Энвер немсе ягъмаджыларынынъ къолуна тюше. Оны ана-бабасындан, сой-сопларындан, догъмушларындан, Ватанындан айырып, Германиягъа алып кетелер. Озю киби бир чокъ инсанлар иле азап, эзиетлер чекип Норвегиянынъ пайтахты Ослю шеэрине барып чыкъалар. Анда орман кеселер. Энвер бир айдан сонъ озю киби бир къач эсирнен берабер андан къача. Учь кунь, учь гедже сувукъта батакълыкълар ичинде чекишелер. Ахыри бир норвег аилесине келип тюше. Дженк биткен сонъ озь аилесине къайтып келе.

«Лутфие» поэмасында Улу Ватан дженки вакътында оккупацияда къалгъан халкънынъ арасындан чыкъкъан джесюрлер акъкъында икяе олуна.

Осмюр Лутфие гизли тешкилятта иштирак эте. Бир сыра авалелерни эда эте. Лякин теэссюф ки, душман панджасына тюше. Оны къыйнап

ольдюрелер.

Поэмаларнынъ экиси де, балаларны арбий ватанперверлик рухында тербиелевде буюк роль ойнай.

Эшреф Ибраим омюрининъ сонъки йылларында халкъ агъыз яратыджылыгъындан гъает семерели файдалангъан алда «Баба изинден», «Къыз чокърагъы», «Таш огълан», «Алапар ве Коктай» киби бир сыра масаллар ве эфсанелер яратты. Булар, эльбет, балаларнынъ зеинини осьтюрювде, оларны эмекке джоштырувда эмиети гъает буюктир. Бу эсерлер бир нефесте окъулалар. Сюжетлери гъает меракълы. Иште, балалар ичюн бойле аджайип эсерлер яраткъан Эшреф Ибраим къырымтатар бала эдебиятынынъ хазинесини зенгинлештирювде буюк иссе къошты. Шунынъ ичюн де о окъуйыджыларымызнынъ къальбинде эбедий яшар.

БАЛАЛАРНЫНЪ ЯКЪЫН ДОСТУ (1935 – 2009)

Алтмышынджы йылларда назм эсерлер язувда уйкен несиль шаирлеримизден Эшреф Шемьи-заде, Зиядин Джавтобели, Гъафар Булгъанакълы, Решид Мурад, Энвер Селямет, Риза Халид, Черкез-Али кибилерининъ иджады баягъы махсулдар олды. Оларгъа сонъундан орта несиль шаирлери келип кьошулдылар. Булар Билял Мамбет, Закир Къуртнезир, Иса Абдураман, Шакир Селим, Шерьян Али, Мамбет Аблялимов кибилеридир. Бу шаирлер къыскъа вакъыт ичинде аджайип эсерлер язып, озь замандашларынынъ мукеммель образларыны яраттылар, яни бу девир назмиетимизде аятны тасвирлев, инсаннынъ ич дюньясыны ачып косьтерюв даа да теренлешти. Бу иджаткярларнынъ сафында булунгъан Билял Мамбет де гъает семерели чалышты ве кениш окъуйыджыларнынъ севгисини къазанды.

Билял Мамбет 1935 сенеси февраль 2-де Къырымнынъ энъ дюльбер кошелеринден бири сайылгъан Судакъ районынынъ Къоз коюнде догъды. Бабасы Бекир Мемет адий койлю олса да, къырымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъыны пек яхшы бильген инсан эди. Онынъ бабасы, яни Билял Мамбетнинъ къартбабасы Ашыкъ Мемет йигирмиден зияде буюк колемли халкъ эпос эсерлерини эзберден биле экен. Демек, халкъ агъыз яратыджылыгъына олгъан севги Билялгъа баба-дедеден мирас къалма зенгинлик экен. Ондан да гъайры Билялларнынъ къорантасы яшагъан Къоз кою бир эфсаневий дияр олгъан десек ич де янъылмамыз. Бу койнинъ дюльберлиги, анда булунгъан аджайип ерлер акъкъында чокътан-чокъ эфсанелер айтылгъан. Сонъундан шаир Билял Мамбет озюнинъ «Къоз эфсанеси» эсеринде озь коюни шойле тасвирлей.

Судакъ — Отуз ёлу
Кече бу ерден
Юдже дагълар иле сарылы учь якъы
Бир чети къошула Къара денъизнен.
Онынъ сырт якъында учь къая тура;
Бирининъ ады —
Эльтиген къаясы.
Койнинъ сакъчылары
Денильген оларгъа
Къапа-къаршысында
Токъ сыртнынъ обасы.
Учь къая —
Ортада шу Делик къая.
Къоздан бакъкъанда,
Куськюн корюне
Отуз тарафтан

Кесе Къуш къая,
Ерлешкен киби о
Эльтиген тёрюне.
Кунеш догъгъанда,
Шавлесин, эльбет,
Корюне
Эвель о мында тёке.
Кучь,
Къувет,
Бу ильде
Бал-шекер мейвалар осе.
Мында юзюмнинъ
Айрыджа дады бар,
Дженнетте биле
Олмай бойлеси.

Билял Мамбетнинъ къорантасы сюргюнлик афатында Самаркъанд виляети Къаттакъургъан районынынъ Кичик Минг коюне тюше. Анда орта мектепни битире. 1959 сенеси Самаркъанд кооператив институтынынъ муэндис-технология болюгини битирген сонъ, бир къач йыллар озь зенааты боюнджа чалыша. 1965 сенеси исе «Ленин байрагъы» газетасына ишке давет олуна. Шундан сонъ бутюн вакъыт газета ишлеринде чалышып келе. 1990 сенеси ватангъа келип «Достлукъ-Къырым» газетасына мухбир оларакъ ишке кирди. Анда ватанымызгъа келип ерлешмекте олгъан джефакяр халкъымызнынъ омюрини, курешини тасвир этиджи очерклер, макъалелер ве шиирлер язды, эм язмакъта.

1970 сенеси шаирнинъ «Ягъмур» адлы джыйынтыгъы дердж олунды. Джыйынтыкъкъа иджаткярнынъ етмишке якъын шиири, «Эмек ве гузеллик», «Беш батыр» киби эки поэмасы ве бир сыра масаллары кирсетильдилер.

Китап эсасен «Ватаным» шииринен ачыла. О, ватан акъкъында шойле дей:

Анадан догъгъанда козь ачып корьгеним,
Мектепте китаптан эзберлеп юргеним,
Халкъымнен берабер зевкъыны сюргеним, —
Бу сенсинъ мердане урьметли, Ватаным,
Дюньяда бир дане шуретли, Ватаным!

Бу сатырларда инсаннынъ энъ мукъаддес севгиси ана-Ватанына багъышлангъаныны беян эте. Шаир бу къыйметли мевзугъа омюрлик садыкъ къалды. Бу фикирни эдип «Беш батыр» поэмасында даа да теренлештире, кенишлете. Къырымтатар йигитлери озьлерининъ догъмуш

топракълары, Ватанлары Къырым ичюн явуз душманнен джанларыны аямай тутушалар.

Голь янында атеш-тутуш башлады,
«Оппель» тюшти къарсанбагъа, тузакъкъа,
Атеш тюшти бензин баккъа, шу дакъкъа
Алевленди «Оппель» янды куль олды.

Дагълар яна, уфукъ яна, къызара,
Къалмаз ятлар азабында бу Ватан.
Куреш огде, ёлда боран сызгъыра,
Джесюрлернинъ топрагъында атар танъ!

Билял Мамбет асылында эм буюклер ве эм де балалар ичюн къалем тепреткен иджаткярдыр. Иджадынынъ ильк девиринде эсасен буюклер ичюн язды. Буны онынъ «Ягъмур» адына китабына кирсетильген эсерлерден де корьмек мумкюн.

Мезкюр джыйынтыкътан ер алгъан «Саарь нагъмелери», «Танъ маали», «Хаялымнынъ къанатынен», «Терек», «Багъчада», «Ёллар», «Чечек ве къар», «Кой манзарасы» киби бир сыра шиирлерде ана-Ватанынынъ дюльберлигини, зенгинлигини, къыйметини табирлемеге тырыша. Ватанынынъ эр бир кошеси онъа бахт, къуванч, шадлыкъ багъышлагъаныны косьтермеге арекет эте. Бир сыра шиирлеринде исе инсаннынъ энъ атешли дуйгъусы — севги акъкъында айта. Олардаки лирик къараманлар севдалыкъ яныгъыны чекелер. Эм бу севгини къорчаламагъа, эльден къачырмамагъа тырышалар.

Муэллифнинъ бу китабына анълатув сёзини язгъан муаррир шаирнинъ яратыджылыгъы акъкъында шойле фикир айта:

«Ягъмур ягъмагъа башлагъанда, кимерде, яваш-яваш, бир къач тамчынен башлай, сонъ, шувулдап, сагъанакълап ягъа. Эм ойле ягъмур чокъ ве къуветли ягъа.

Билялнынъ «Ягъмур»ы да яваш-яваш башлады. Эм яваш-яваш ягъа. Эм даа чокъ ягъаджакъкъа бенъзей».

Вакъытнынъ кечмесинен Биляля Мамбет муаррир акълы экенини исбат этти. Шимди окъуйыджыларнынъ китап рафларында шаирнинъ «Ягъмур» (1970), «Анамнынъ тюркюси» (1973), «Баарь нагъмелери» (1975), «Тылсымлы сандыкъ» (1978), «Тёпемизде кунеш» (1981), «Япракъ устюнде тамчылар» (1984), «Дагъ лялеси» (1985), «Меним истегим» (1988), «Къоз эфсанеси» (1995) киби бир сыра назм эсерлер джыйынтыкълары булунмакъта.

Шаирнинъ 1973 сенеси дюнья юзю корьген китабындаки эсерлерни козьден кечирир экенмиз, энди о балаларнынъ омюринен якъындан таныш олмагъа бельсенгенини коремиз. Бу джыйынтыкънынъ ярысыны

балаларгъа багъышлай. Андаки эсерлерни «Сыр сандыгъы ачылды» сатырлар вастасынен такъдим эте:

Яш достларым, окъувда
Кери къалманъ,
Ёлунъызгъа ал нурлар
Сачылмакъда.
Сизге шиир, эфсане
Язам чокътан,
Бугунь о сыр сандыгъым
Ачылмакъта.

Бу болюктеки «Китап», «Земинечик беш ала», «Эльвинанынъ ойлары», «Мектюп», киби шиирлерде эр ишнинъ башы окъув, яни гузель окъугъанлар макъсадларына иришкенлери акъкъында айтыла.

«Самолёт», «Чебер къыз», «Чипчелер», «Дюльгер», «Къокъла» киби шиирлерде бала анъынынъ осювинде, шекилленювинде эмекнинъ ролю буюк олгъаны беян олуна.

Рефат деген огъланчыкъ дюльгерлик зенаатыны бегене, элине козев, кески, эренде, пычкъы ала, бир самолёт япа ве оны не ичюн япкъаныны саде, анълайышлы, тюзгюн сатырлар иле анълата:

Деди, осюп буюсем,
Семаларгъа учаджам.
Кяинатнынъ сырыны,
Озюм бунен ачаджам.

«Алимнен Энвер» адлы шиирде шаир балалар арасында чыкъкъан даваны кичкенелерге аит бир усталыкънен чезе, оларны дост ве муаббет олмагъа чагъыра. Билял Мамбет балаларнынъ аяты ичюн типик вакъиаларны тапмагъа биле.

Болюктен ер алгъан «Али ве аюв» эфсанеси энъ окъунакълы, энъ меракълы, тюзгюн язылгъан эсердир. Къафиелери гузель, тили тегиз ве меракълы, эсердеки ошатувларда пек меракълылар. «Еллер инълей серт тюркю», «Аюв исе лап-лап этип чапты онынъ пешинден».

Алинен аюв акъикъий дост олалар. Аюв досту Алиге эр иште ярдым эте. Бу достлукъкъа багъышлангъан шиирни шаир шойле сатырлар иле екюнлей:

Эр бир иште ярдым этти,
Агъач кести, ун чекти,
Атта аюв досту ола,
Ким де севсе эмекни.

Эдипнинъ «Тылсымлы сандыкъ» китабына къыркъкъа якъын шиир, бир дестан, учь эфсане кирсетильген. Махсус болюкте чюкюндир, къартоп, согъан, сарымсакъ, хыяр, къавун, къарпуз ве иляхре себзелерни тасвирлеген шиирчиклер берилелер. Бойле бакъкъанда олар гъает адий, омюрде эр кес бильген шейлер акъкъында айтылгъан киби корюне. Лякин бала озю бильген шейлер акъкъындаки шиирлерни тез эзберлей, зеининде къалдыра. Бу шиирлер вастасынен Билял Мамбет озюнинъ терен дуйгъулы бала тербиеджиси оларакъ косьтере бильди.

«Фидан» шиирини шаир достлукъкъа багъышлай. Анда Эминенен Асаннынъ достлугъы гъает меракълы делиль эсасында такъдим олуна. Яни олар экиси бир фидан отурталар. Сувара, асрайлар. Фидан осе, гурьлене, даллана, бол берекет бере. Нетидже гузель, къуванчлы. Лякин шаир бунынънен кифаетленип къалмай. Теректеки мейвалар адий мейвалар дегиль, достлукъ мейваларыдыр, дей.

Яшларнынъ достлугъына
Шаат олды бу терек.
Гуя онынъ багърында
Ура эки яш юрек.

Билял Мамбетнинъ 1975 сенеси дердж олунгъан «Баарь нагъмелери» китабындаки балаларгъа багъышлангъан болюкте «Эляллыкъ», «Къаркъыз», «Мантар пельван» киби учь эфсане бериле. Бу эфсанелер достлукъкъа багъышлангъан. Асылында шаир балалар насыл масалларны, эфсанелерни бегенгенлерини яхшы биле. Шунынъ ичюн де озюнинъ балаларгъа багъышлап язгъан эсерлеринде оларнынъ фикирлерини теренлештириджи, тербиесине мусбет тесир этиджи меселелерни котере. Эсерлерде инсаниетлик, достлукъ, ватанперверлик киби хасиетлер огге сюрюлелер.

Шаир озь эсерлерининъ окъунакълы, меракълы олмасы ичюн аталар сёзлеринден, икметли ибарелерден билип файдалана. Эфсанелернинъ сюжетлери усталыкънен инкишаф эттириле. Оларда узюлювлер, анълашылмаювлар деген хаталаргъа ёл къоюлмай. Олар эсасен халкъ дестанларынынъ ольчюсинен язылгъандыр.

Билял Мамбетнинъ 1981 сенеси дердж олунгъан «Тёпемизде кунеш» китабына эсасен ана-Ватаны ичюн озь джанларыны феда эткен джесюрлерге багъышлана.

Устюмизде кунеш,
Артымызда Ватан.
Арткъа чекильмеге
Ёкъ бизде имкян!

Шаир бу китабыны дердж эткенде де озюнинъ энъ якъын достлары —

балаларны унутмады. Оларгъа махсус болюк вастасынен «Лейлеклер» эфсанесини ве «Эчки ве къашкъыр» масалыны такъдим этти. «Эчки ве къашкъыр» масалынынъ мевзусы кениш таркъалгъан мевзудыр. Лякин Билял Мамбет бу масалгъа миллийлик дуйгъуларыны ашлай. Халкъ агъыз яратыджылыгъы саасында нумюневий эсер ярата. Шаир янъы догъгъан улачыкъларны шойле тасвирлей:

Сырлы козьлю эки улакъ,
Беяз тюклю, салпы къулакъ.

Бала бу сатырларны окъугъанда оларны озь козьлеринен корьген киби ола. Шаирнинъ къазанчы да анда олса керек. Масал шойле аджайип сатырларнен екюнлене:

Апте-къардаш кене бирге,
Къуванып о кетти тёрге,
Яхшылар кене къавушты,
Яман топракъкъа къарышты.

Яхшылыкъ устюн чыкъкъанда баланынъ юреги къувана, чересини тебессюм яраштыра. Бала психологиясыны теренден бильген Билял Мамбет озь эсерлеринде бойле левхалар яратмагъа арекет эте.

Кучюк яштаки балалар ичюн масалларнынъ эмиети гъает буюктир. Хусусан, айванлар акъкъындаки масаллар оларда буюк меракъ догъуралар.

Къушлар, дагълар, дюльбер манзаралар акъкъында язылгъан масаллар оларны айванат, табиат дюньясына алып киречелер. Масалларда айванларны лакъырды эттирюв имкяны балаларны пек меракъландыра. Бизге белли ки, кучюк яштаки балалар айванлар, оюнджакълар, чешит осюмликлер, ашератлар, къушлар акъкъындаки масалларны севелер. Мектепке барып башлагъан балаларны исе къараманлыкъ, джесюрлик, сергузешт масаллары озюне джельп этелер.

Билял Мамбет халкъымыз унутып башлагъан масаллар, эфсанелер, дестанлар, тапмаджалар акъкъында тюшюне. Оларны топламакъ, гъаип олып кеткен халкъ вариетини янъыдан джанландырмакъ ичюн арекет эте. Бу саада о языджыларымыз арасында айырылып тургъан иджаткярдыр. Бу арекетлер, чалышувлар нетиджесинде Билял Мамбет «Къатмер гуль», «Сумбуль», «Бал къая», «Къулакъсыз», «Фукъаре Осман», «Авджы огълан», «Алтын эбе», «Икар», «Чатал юрек», «Къоз эфсанеси», «Торгъайлар», «Инсаннынъ омюри», «Эманет баба» киби бир сыра эфсанелер яратты. Бу эфсанелер сонъундан эдипнинъ «Япракъ устюнде тамчылар», «Дагъ лялеси», «Меним истегим», «Къоз эфсанеси» киби китаплардан ер алдылар.

Бутюн буларнен берабер Билял Мамбет озюнинъ «Япракъ устюнде тамчылар» ве «Къоз эфсанеси» китапларында балаларгъа юзь сексенге

якъын тапмаджа такъдим эте. Оларнынъ бир чокълары табиат манзараларына, анда олгъан денъишмелерге, адиселерге аиттир. Мисаль ичюн:

Дагъдан келир, таштан келир,
Эгерленмиш арслан келир.
Турманъ сакъын къаршысында,
Не расткельсе йыкъар, келир.
(Сель)

Алтын кельсе, кумюш кетер,
Кумюш кельсе, алтын кетер.
Айтынъ баллар не унердир,
Алтын недир, кумюш недир?
(Кунеш ве Ай)

Буюк керван чыкъкъан ёлгъа,
Башы дагълар артында.
Югени де ёкътыр къолда,
Эм дёнмез о артына.
(Сув, озен)

Эки патлакъ козю бар,
Тап-тап секире.
Тени ешиль эм сырлы,
О сувда эпкин юре.
(Бакъа)

Эр саба тура,
Деллял чагъыра,
Уянтмай тынмаз,
Адыдыр...
(Хораз)

Мейваларгъа аит тапмаджалар да гузель тасвирленелер.

Бир кичкене амбарчыкъ,
Къырмызы, сырлы ола.
Ичи толу инджичик,
Сыкъсанъ, ал шербет тола.
(Нар)

«Япракъ устюнде тамчылар» китабында йигирмиге якъын тезайтымлар бериле. Тезайтымлар халкъ иджады оларакъ, анда тиль инджеликлерине пек риает этиле. Олар малюм бир сес текрарланмасы устюнде яратылалар. Олар

балаларгъа догъру ве тез телляфуз этмеге огретелер.

Къара къарынджа
Къаранлыкъ,
Къоркъунчлы къобадан къоркъып
Качкъан къараджа
Къаршысында къопайгъан.

Билял Мамбетнинъ бир сыра «Медиханынъ тайчыгъы», «Папий голю», «Али ве Аюв» киби балалар ичюн язгъан эсерлери озьбек тилине терджиме олунды. 1986 сенеси исе рус тилинде _+«Конь озорной»+_ китабы дердж олунды. Булар Билял Мамбетнинъ вакъытнынъ кечмесинен бала эдебиятына даа да дикъкъатлы янашкъаныны косьтерген делиллердир.

Эдипнинъ шиирлери, балладалары, эфсанелери, масаллары халкъымызнынъ арасында кениш даркъалгъандыр. Шаирнинъ эсерлеринде догърулыкъ, эмексеверлик киби эйи чизгилер устюнликни алалар. Шуны айрыджа къайд этмелимиз ки, о масал жанрынынъ шеклини ве рухуны сакълагъан алда, онынъ мундериджесине земане рухуны синъдирмеге наиль олды.

Билял Мамбет гъает семерели чалышкъан иджаткярларымыздандыр. Илериде о озь кичкене окъуйджыларыны эп янъы-янъы эсерлеринен къувандыраджагъына эминмиз.